

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

МИКОЛА ВЕГЕШ, МАРІАН ТОКАР

КАРПАТО-УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

*ДО 70-РІЧЧЯ ПРОГОЛОШЕННЯ
ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ*

Ужгород
Видавництво УжНУ «Говерла»
2009

УДК 94(477.87) "1918/1939"

ББК ТЗ (4Укр-4Зак)6

В – 26

Вегеш М., Токар М. Карпато-Українське державотворення: до 70-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. – 536 с.

У виданні комплексно досліджуються суспільно-політичні проблеми розвитку Карпатської України в процесі державного будівництва. Автори аналізують перспективи державотворення через призму участі місцевого населення в суспільному житті краю впродовж 1918 – 1939 років, їх участі в політичних процесах тощо.

Монографія, котра виходить у світ з нагоди 70-ї річниці проголошення державної незалежності Карпатської України, стане в нагоді всім, хто цікавиться славетними й трагічними сторінками історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців у ХХ столітті.

Рецензенти:

Марчук Василь Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Задорожний Володимир Євгенович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Ужгородського національного університету.

*Видання виходить у світ
відповідно до Указу Президента України
№ 213/2008 від 12 березня 2008 року «Про відзначення 70-річчя подій,
пов'язаних із проголошенням Карпатської України»*

ISBN 978-966-2095-28-9

© Вегеш М.М., Токар М.Ю.
Карпато-Українське державотворення, 2009
© Видавництво УжНУ «Говерла», 2009

ЗМІСТ

Передмова	5
Частина 1. Джерелознавча база та ступінь дослідження проблем	
Карпато-Української державності.....	8
1.1. Джерельна база історії Карпатської України.....	8
1.2. Карпатська Україна 1938 – 1939 рр. у спогадах очевидців і активних учасників подій	17
1.3. Історія Карпатської України у працях вітчизняних дослідників.....	26
1.4. Зарубіжна історіографія Карпатської України	63
1.5. Еволюція багатопартійності в Закарпатті у 20 – 30-х роках ХХ століття: характеристика джерел	81
1.6. Історія політичних партій у працях вітчизняних дослідників.....	85
1.7. Зарубіжна історіографія партійного життя міжвоєнного періоду.....	97
1.8. Політико-партійне життя у мемуаристиці	102
Частина 2. Першооснови та перспективи державотворення.....	109
2.1. Спроби державотворення.....	109
2.2. Державність Гуцульської Республіки.....	123
2.3. Проведення Хустського конгресу	130
2.4. Значення Центральної Руської Народної Ради	138
2.5. Зміна державно-правового статусу Закарпаття.....	141
Частина 3. Українські політичні партії на шляху до державності Карпатської України.....	145
3.1. Виникнення політичних партій української орієнтації	146
3.2. Державотворча спрямованість українських партій у 1925 – 1938 роках	162
3.3. Пошук шляхів консолідації українських політичних сил наприкінці 30-х років.....	183
3.4. Становлення політичної монополії партії УНО	187
Частина 4. Русофільська політична опозиція та її ставлення до Карпато-Української державності.....	197
4.1. Зародження русофільських політичних партій	200
4.2. Діяльність русофільських партій в другій половині 1920-х – середині 1930-х років	229
4.3. Боротьба русофільських партій за лідерство в політичному житті Закарпаття (друга половина 30-х років).....	247

Частина 5. Роль національних меншин в	
політико-партійних процесах.....	276
5.1. Угорці в політико-партійних процесах.....	277
5.2. Єврейські політичні організації.....	290
5.3. Німці в політико-партійному житті Закарпаття.....	299
Частина 6. Виборчі процеси як показник рівня	
політичної культури.....	307
6.1. Передумови формування парламентської	
демократії в Закарпатті.....	307
6.2. Підготовка та проведення перших парламентських	
виборів у Закарпатті 1924 року.....	308
6.3. Політична криза та парламентські вибори 1925 року.....	311
6.4. Особливості виборчих процесів у 1929 році.....	313
6.5. Парламентські вибори 1935 року.....	316
6.6. Вибори до Союму Карпатської України.....	317
6.7. Загальні підсумки виборчих процесів.....	322
Частина 7. Міжнародний чинник утворення	
Карпатської України.....	325
7.1. «Мюнхенська змова».....	325
7.2. Переговори в Комарно.....	338
7.3. Віденський арбітраж.....	339
7.4. Німеччина і Карпатська Україна.....	345
7.5. Югославія і Карпатська Україна.....	347
7.6. Румунія і Карпатська Україна.....	348
7.7. Іноземні терористи в Карпатській Україні.....	349
7.8. Кінець «великої гри».....	359
7.9. Організації української еміграції і Карпатська Україна.....	371
Частина 8. Незалежність Карпатської України.....	388
8.1. Суспільно-політична діяльність автономних урядів.....	388
8.2. Соціально-економічний розвиток.....	396
8.3. Діяльність автономних урядів краю	
в галузі культури і релігії.....	424
8.4. Організація Народної Оборони Карпатська Січ –	
збройні сили Карпатської України.....	449
8.5. Організація державного будівництва.....	465
8.6. Проголошення незалежності Карпатської України.....	468
Післямова.....	474
Список використаних джерел.....	480

ПЕРЕДМОВА

Утворення Карпато-Української держави – результат багаторічної діяльності українських патріотичних сил у всіх сферах суспільно-політичного життя. Однак, не можемо не вказати, що короткочасне існування автономного, а згодом самостійного Закарпаття (Підкарпатська Русь, Карпатська Україна) співпало з гострою політичною кризою в Центральній Європі, яка мала місце напередодні Другої світової війни. Закономірно, що міжнародний фактор робив свій відбиток на суспільно-політичні процеси, які відбувалися в Європі взагалі, Чехословаччині та Закарпатті – складовій її частині, зокрема. Незважаючи на складність тогочасної міжнародної обстановки, Закарпаття виборолло автономні права й будувало свою державність у союзі з чехами і словаками.

З'ясування цих, та деяких інших проблем, об'єктивне і всебічне вивчення місця і ролі Карпатської України в контексті українського державотворення, а також центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни заслуговує спеціального дослідження. Віддаючи належне авторам змістовних праць з історії Закарпаття, необхідно констатувати, що з'явилася величезна кількість публікацій, які не тільки грішать фактичними помилками, а й заполітизованістю, що нерідко призводить до спотворення загального історичного процесу і місця в ньому Карпатської України. Вперше введені до наукового обігу документи дозволяють по-новому дивитися на події піввікової давності, радикально переосмислити попередні оцінки, повернути із забуття десятки забутих імен. Становище Карпатської України наприкінці 30-х років необхідно розцінювати в двох площинах: як суб'єкта політичних процесів, що відбувалися напередодні Другої світової війни у Центральній Європі, і як один з етапів боротьби українського народу за відновлення власної державності, враховуючи при цьому той факт, що мова йде про окрему частину українських земель. Двадцятирічне перебування в складі демократичної Чехословацької республіки створило оптимальні умови для різнобічного національно-культурного розвитку Закарпаття, хоча не варто його ідеалізувати. Завдяки активній діяльності українських політичних партій, товариств, окремих громадсько-культурних діячів поступово зростала національна свідомість краян, які, фактично, пройшли своєрідну еволюцію від угорських русинів до закарпатських українців, самоусвідомлення своєї ідентичності, до ідеї політичної єдності з усім карпатським народом.

У праці також досліджується перший досвід місцевих жителів історичного Закарпаття стосовно їх політичної активності в умовах багатопартійного плюралізму, пропорційної виборчої системи, демократичних проявів суспільного буття, формування першооснов

громадянського суспільства. Саме місце і роль політичних партій в державі, їх можливість впливати на прийняття важливих загальносуспільних рішень, а також, що найголовніше, залучення громадян до цього процесу і стали запорукою вдалого розвитку демократичних інституцій та відносин в краї у першій половині ХХ століття. Ні в попередній період (до 1919 року), ні в наступні, після 1939-го, роки такої ситуації не існувало.

Ставлення Чехословаччини до Закарпаття й української проблеми загалом суттєво відрізнялося від політики щодо української ідеї інших країн Європи, перш за все Польщі. Цей факт, безперечно, сприяв у проведенні А.Волошином чіткого українського курсу, хоча й з орієнтацією на заступництво Німеччини, а автономні уряди Закарпаття одержували всебічну підтримку з боку українців Східної Галичини, європейських країн, США і Канади, які бачили в автономній державі зародок майбутньої соборної України. З'ясування цієї проблеми має незаперечне науково-пізнавальне значення. Невелика гілка українського народу, одержавши матеріальну і моральну підтримку української еміграції, викликавши здивування в цілому світі, здобула можливість в певній мірі проводити власну внутрішню і зовнішню політику, наслідком якої була спроба формування української державності. Такої можливості не мали українці, які знаходилися під тоталітарним режимом в СРСР, у складі Польщі та Румунії.

Актуальність даного дослідження полягає також у необхідності розвінчування тверджень сучасних теоретиків неорусинства, які ставлять під сумнів належність краю до України. Вони всіляко заперечують закономірність політичних процесів, що мали тут місце в 1918 – 1919 років і, особливо, наприкінці 30-х років, роблять спробу довести, що ідея самостійності Карпатської України була привнесена на Закарпаття ззовні, зокрема з Галичини. Використані автором джерельні матеріали ряду вітчизняних і зарубіжних архівів аргументовано доводять всю безпідставність і псевдонауковість таких сепаратистських тлумачень. Вони, навпаки, переконують, що Карпатська Україна була творінням місцевих чинників, хоча на неї мали вплив ряд міжнародних і внутрішніх факторів.

Наукове дослідження ставить своєю метою об'єктивно, в комплексі, висвітлити процес соціально-економічного, суспільно-політичного і національно-культурного розвитку Карпатської України напередодні Другої світової війни. Для її досягнення автор намагався розв'язати ряд конкретних завдань: проаналізувати внесок вітчизняних і зарубіжних істориків у дослідження різноманітних проблем історії Карпатської України наприкінці 30-х років, наголосити на питаннях, які вченими недостатньо вивчені, або перекручувались та фальсифікувались; зробити критичний аналіз джерел та мемуарної літератури про

Карпатську Україну; окреслити міжнародне становище Закарпаття – складової частини Чехословаччини, акцентуючи увагу на його взаємовідносинах з Німеччиною, Угорщиною, Польщею, Румунією, Югославією, СРСР та іншими державами, висвітлити «закарпатську проблему» під час роботи конференцій у Мюнхені і Комарно та Віденському арбітражі (1938 р.); уточнити мотивацію орієнтації автономних урядів краю на Німеччину, з'ясувавши еволюцію зовнішньополітичного курсу Третього Рейху щодо Карпатської України; показати роль організації української еміграції в підтримці національно-визвольних змагань закарпатських українців у 1938 – 1939 років; висвітлити проблему громадсько-політичних взаємовідносин між українськими політичними організаціями Східної Галичини і урядом А.Волошина; з'ясувати роль розвитку народного господарства краю наприкінці 30-х років, наголосивши на змінах, які відбулися після прийняття рішень Віденського арбітражу 2 листопада 1938 року; показати значення і роль культурно-просвітницької праці автономних урядів, перш за все кабінету А.Волошина, в національно-культурному відродженні закарпатських українців, висвітлити розвиток освіти, літератури, театру та ряду інших культурних чинників, з'ясувати роль українських емігрантів у національно-культурному відродженні краю; простежити релігійні відносини у Карпатській Україні; дослідити вплив зовнішньополітичного фактору на внутрішньополітичне становище Закарпаття; визначити мету і напрями політики автономних урядів у національному питанні; охарактеризувати демократичні процеси в краї, аргументувати причини відходу уряду А.Волошина від демократії та встановлення авторитарного режиму; дати оцінку збройних сил Карпатської України – ОНОКС, з'ясувати питання їх кількісного складу, озброєння, показати роль ОУН в утворенні січових загонів; показати еволюцію державно-правового статусу краю (Підкарпатська Русь – автономна держава в складі Чехословаччини, Підкарпатська Русь (Карпатська Україна) – складова частина федеративної Чехо-Словацької Республіки, Карпатська Україна – незалежна держава).

Пропоноване видання має також на меті подати процес суспільно-політичного і національно-культурного розвитку Карпатської України впродовж 1918 – 1939 років. Розгляд подій хронологічно прослідковує послідовність і закономірність державотворчих змагань українців Закарпаття впродовж міжвоєнного періоду у ХХ ст. Важлива увага приділяється українським політичним партіям, котрі сприяли піднесенню рівня національної свідомості закарпатців, самоусвідомлення себе, як складової частини великого українського народу.

ЧАСТИНА 1. ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА БАЗА ТА СТУПІНЬ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ КАРПАТО-УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

1.1. Джерельна база історії Карпатської України

Використавши здобутки історичної науки з досліджуваної проблеми, автор вважав одним важливих своїх завдань пошук, виявлення і введення у науковий обіг нових архівних джерел. Зокрема нами опрацьовані документи, які зберігаються в Державному архіві Закарпатської області (ДАЗО) в м.Ужгороді та Берегові, Центральному Державному історичному архіві України у Львові (ЦДІА у Львові), Центральному Архіві Міністерства Державної Безпеки Росії в Москві (ЦАМДБ Росії), особистих архівах закарпатського священика Ф.Горвата і члена ревізійної комісії УНО М.Бандусяка, Архіві Міністерства Закордонних Справ Чеської Республіки (AMZV) і Військово-Історичному Архіві Чеської Республіки (VNA) в Празі, Державному архіві Угорщини (OL) та Військово-Історичному Архіві Угорщини (HL) в Будапешті, архівах м.Клуж і Бая Марє (Arhivele Cluj-Napoka M.J.; Arhivele statului Baia Mare) в Румунії тощо.

Найбільший науковий інтерес для нас становили фонди ДАЗО. Особлива історико-пізнавальна цінність міститься у третьому фонді під назвою «Президія уряду Карпатської України». Це сотні документів про внутрішньополітичну діяльність уряду Карпатської України, різноманітні розпорядження, директиви, постанови і звернення, а також матеріали 17-го фонду «Президія Міністерства внутрішніх справ Карпатської України», що досі вивчалися лише частково, їхній аналіз дає можливість з'ясувати такі складні питання, як діяльність угорської іреденти, відносини між чехословацьким і українським урядами тощо. У фонді 1148 під назвою «Центральна Рада в Хусті» особливу цінність являє собою справа №2, в якій міститься доповідна записка М.Бандусяка про спробу державного перевороту з метою усунення від влади уряду А.Волошина.

У другому фонді «Президія крайового управління і Президія земського уряду Підкарпатської Русі», фонді 4с/18 «Міністерство внутрішніх справ Карпатської України», фонді 63 «Цивільне управління Підкарпатської Русі» містяться цікаві матеріали про діяльність угорських агентів на території Закарпаття, численні угорські та польські листівки, в яких місцеве населення закликалось до збройної боротьби проти законного українського уряду тощо. У 72-му фонді поміщені матеріали, які дозволяють простежити участь членів товариства «Просвіта» в розбудові Карпатської України. Матеріали 19-го фонду – «Міністерство господарства Карпатської України» – дають можливість

прослідкувати розвиток сільського господарства, промисловості та торгівлі, рівень безробіття, соціальне становище населення краю.

Після прийняття Закону України від 17 квітня 1991 року «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» Президія Верховної Ради України (постанова від 6 квітня 1992 р.) та Кабінет міністрів України (постанова від 11 вересня 1992 р.) підтримали пропозицію Академії наук України, Служби безпеки України, Державного комітету України по пресі, Українського культурно-освітнього товариства «Меморіал» ім. В.Стуса, Всеукраїнської спілки краєзнавців про підготовку і випуск багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Перетворюючи в життя вищезгадані постанови, архівно-слідчі кримінальні справи про репресованих громадян Закарпатської області післявоєнного періоду були передані з архіву Управління СБУ в Закарпатській області ДАЗО. Цей фонд, одержав найменування 2558, сконцентрував кримінальні справи на реабілітованих громадян області всіх категорій, засуджених за так звану антирадянську, антиколгоспну пропаганду, український буржуазний націоналізм, участь в діяльності уряду Карпатської України та Карпатської Січі, підпільній антирадянській організації ОУН (Закарпатській крайовій організації ОУН) та антирадянських молодіжних організаціях [308, С. 15].

Особливий інтерес викликають стенограми допитів команданта Карпатської Січі Д.Климуша, які зберігаються в фонді 2558. Вони допомагають краще з'ясувати роль опозиції, яка виникла в Карпатській Січі в лютому 1939 року. З галичан, на думку Д.Климуша, до неї ввійшли Кульчицький, Чорний, Волянський та інші. «Пригадую, що лідер опозиції Роман або Росоха одного разу прямо мені зробив пропозицію підтримувати не Волошина, а визнати вождем якогось Мельника, якого іменував вождем всього українського народу, – розповідав слідчим МДБ Д.Климуш. – Після цього мені стало зрозуміло, що опозиція не бажає керуватися статутом, а ставить перед собою значно ширші завдання, а саме: створення великої української держави шляхом об'єднання всіх українських земель. Логічно випливає, що стояло питання про приєднання до Карпатської України галицьких земель і Радянської України, але про це відкрито опозиція не заявляла. Визнати своїм ідеологом і вождем названого Мельника я відмовився і взагалі попереджував, що «Січ» політикою займатися не може. Цим нехай займається УНО. Здається, Роман мені тоді прямо заявив, що «Карпатська Січ» є національною українською організацією. Після цього опозиція без моєї участі приймала якісь рішення з питань «Січі», влаштовувала мені закулісні інтриги і навіть загрожувала уряду Волошина поваленням» [1, ф. 2558, оп. 1, спр. 3742]. У фонді зберігаються оригінальні документи про підпільні організації на

території Закарпаття в 1939 - 1950 рр. та про їх керівників – М.Габовду, А. Цугу, М. Ороса та ін. [1, ф. 2558, оп. 1, спр. 3733, 5386, 3893, 3895]. Матеріали ДАЗО значною мірою доповнюють документи «Особистого архіву Ф.Горвата», які теж вперше вводяться в науковий обіг. Вони характеризують соціально-економічне становище населення гірських районів, відношення його до уряду А.Волошина.

Цінним джерелом для дослідження громадсько-політичних відносин між політичними організаціями Східної Галичини і Закарпаття є матеріали 205 фонду «Прокурор апеляційного суду у Львові» ЦДІАУ у Львові. В них йдеться про масові нелегальні переходи польсько-чехословацького кордону українцями Східної Галичини та судові процеси над перебіжчиками. Використані автором документи допомагають краще з'ясувати роль ОУН в організації та керівництві нелегальними переходами. У фонді 201 зберігаються листи А.Волошина до Галицького митрополита Андрея Шептицького. Зокрема, лист від 11 грудня 1942 року, в якому А.Волошин вітав митрополита з нагоди Дня св. Андрія [10, ф. 201, оп. 1т, спр. 221, арк. 91] і лист від 28 липня 1941 р., в якому А.Волошин вносив свої пропозиції щодо створення Українського Патріархату [10, ф. 201, оп. 1т, спр. 221, арк. 90]. Великий науковий інтерес викликає лист представника ЗУНР в Югославії Григорія Микитея до митрополита Андрея Шептицького про приїзд Апостольського Візитатора Джованні Дженоккі в Галичину і становище в Югославії та Підкарпатській Русі. В ньому йдеться про спроби прихильників А.Шептицького добитися переміщення Крижевацького єпископа Д.Няраді на Закарпаття [10, ф. 201, оп. 46, спр. 2045, арк. 1-3].

Великий джерельний матеріал міститься у Центральному державному архіві вищих органів влади і органів управління України (ЦДАВО України), зокрема у фондах 2188 – «Начальна команда Галицької Армії Західної області УНР»; 2192 – «Диктатор Західної Облaсті УНР»; 3696 – «Міністерство іноземних справ УНР»; 4069 – «Редакція газети «Стрілець» за 1919 р. Українське бюро преси при Диктатурі ЗУНР»; 4440 – «Представництво ЗУНР у Празі 1919-1923 рр.». Серед документів Державного архіву Івано-Франківської області заслуговує на увагу фонд 2 – «Станіславське воєводське управління», в якому містяться численні документи про посилення денаціоналізації та полонізації місцевого українського населення та акції протесту з боку українців [2, ф. 2, оп. 11, спр. 2, 34; оп. 1, спр. 123] тощо. Заслужують на увагу матеріали ф. 129 – «Прокурор обласного суду у м.Львові» Державного архіву Львівської області. Вищезазвані архівні фонди нами використані для аналізу історичних подій, які передували Карпатській Україні.

Важливі документи про діяльність ОУН на Закарпатті зберігаються в «Особистому архіві Івана Коршинського» [4] – активного учасника

підпільного руху 40 – 50-х рр. в Закарпатті. Вони включають в себе листування членів крайового ОУН з автором та листи І.Коршинського до них. Ніде не опублікований матеріал міститься в машинописі лекції підполковника МДБ СРСР Макарова «Українська буржуазно-націоналістична контрреволюція» [6].

У фонді Н-17681 ЦАМДБ Росії в Москві міститься «Особова справа А.І.Волошина», з якої почерпнуто цінні й маловідомі факти про політичну діяльність А.Волошина у 1938–1939 роках. Президенту Карпатської України доводилось відповідати на численні запитання слідчого МДБ СРСР майора Вайндорфа. Перший допит був проведений 22 травня, після чого послідували наступні – 24 травня, 5, 9, 12, 14, 19 і 20 червня 1945 р. Понад стосторінкова «Особова справа А.І.Волошина» дала змогу з'ясувати такі дискусійні питання, як мотиви орієнтації уряду Карпатської України на Німеччину, відносини між політичними силами Закарпаття і ОУН, часткову зміну орієнтації А.Волошина та членів його кабінету після окупації краю Угорщиною. А.Волошин детально описав хід переговорів з керівництвом Проводу Українських Націоналістів у Венеції (Італія) 21 липня 1939 року.

У дослідженні використані ксерокопії та мікрофільми документів 3-го фонду АМЗV, одиниці зберігання (картони): 606, 620 – політичні справи; 642 – антидержавна агітація проти ЧСР; 655 – партії в ЧСР (1921–1939). В цих документах містяться важливі дані про політичну ситуацію в Чехословаччині та Закарпатті, міждержавні стосунки ЧСР з Угорщиною, Польщею, Румунією. Згадані архівні фонди характеризують політичні організації, що симпатизували Угорщині, висвітлюють діяльність українських емігрантських організацій, аналізують окремих політичних діячів краю. Цікавими у цьому плані видаються справи про античеську і антиукраїнську діяльність польських та угорських терористів, угорську іреденту на Закарпатті. Немаловажне значення мають також матеріали про роль українського населення Східної Галичини у становленні та розвитку Карпатської України.

Документи ВНА в Празі, зокрема, картони 24 – «Справа про останні події», 23 – «Головний штаб армії» проливають світло на рівень військової підготовки збройних сил Чехословаччини до захисту кордонів країни, про оборонні бої 14 – 18 березня 1939 р. Вони яскраво свідчать, що чехословацька армія мала всі можливості до відбиття нападу ворога, однак планомірно відступала, виконуючи наказ генерала Л.Прхали про евакуацію. У названих картонах наводяться сотні свідчень про збройні сутички між чехословацькими прикордонниками та угорськими терористами. Документи ВНА висвітлюють відносини між закарпатськими націоналістами та керівництвом Німеччини. Особливої уваги заслуговують матеріали справи «Німеччина», які доводять, що вже з листопада 1938 року встановилися тісні стосунки між

керівництвом Карпатської Січі та німецькими службами безпеки. Карпатська Січ систематично проходила вишкіл в Німеччині, а група січовиків готувалася до ведення активних бойових дій на боці Німеччини проти Польщі.

Важливі фактичні дані про підготовку нападу Угорщини на Закарпаття знаходяться у фондах НЛ. Це, зокрема, щоденні записи угорських офіцерів про сам хід наступу, бої з чехословацькими військами та карпатськими січовиками, різноманітні військові оперативні плани. Неабиякий інтерес викликають доповідні записки угорських агентів «КOFFи», «Г» та інших про національно-визвольний рух в Закарпатті, інформативні повідомлення про діяльність «неблагонадійних» політичних діячів краю. У фондах НЛ знаходяться поіменні списки «ворогів святостефанської корони», яких після захоплення Закарпаття мали репресувати. Угорські архівні документи аргументовано доводять, що гортисти заздалегідь готувалися до репресивних дій та масових розстрілів. Це нам дає підставу переглянути висновки окремих істориків, що, нібито, репресії були викликані опором проти агресора з боку карпатських січовиків. Сотні свідчень про діяльність угорської іреденти містяться у фондах ОЛ в Будапешті. Окремі справи, віднайдені автором в румунських архівах Клужа і Бая Маре, переконують, що угорські терористи не менш активно діяли в румунських селах Закарпаття («Залізна гвардія», загони Геяша), що змушувало місцеве населення втікати на територію Румунії.

До джерельної бази дослідження увійшли публікації документів і матеріалів [20, 27-32, 47]. Хоча переважна їх більшість видана за роки радянської влади, проте в них поміщені оригінальні документи, які проливають світло на зовнішньополітичну діяльність Німеччини, Польщі, Румунії, Угорщини, Італії, Югославії відносно Чехословаччини і Закарпаття. Окремі аспекти внутрішньополітичного життя краю наприкінці 30-х років відображені у збірниках документів, підготовлених вченими Ужгородського державного університету [26, 55]. В останні роки з'явилися збірки документальних матеріалів з досліджуваної теми, які дозволяють по-новому подивитися на різні сторони суспільно-політичного життя Закарпаття напередодні Другої світової війни [18, 25, 41, 42, 46]. Заслуговують на увагу збірники документів про зовнішньополітичну діяльність Угорщини, видані угорськими істориками. В них міститься значний фактичний матеріал про шпигунську діяльність А.Бродія, польсько-угорські терористичні акції проти Закарпаття, ставлення Німеччини до краю, підготовку гортистів до вторгнення та окупацію ними цілого Закарпаття [56].

Окремого розгляду заслуговує щоденник відомого українського письменника і активного учасника подій 1938 – 1939 років В.Гренджі-Донського «Щастя і горе Карпатської України» [23]. Ще в жовтні 1938

року В.Гренджа-Донський почав писати щоденник, присвячений Карпатській Україні. Тоді він не являв собою чогось єдиного, цілого, завершеного. Проживаючи в Словаччині, складав до купи розрізнені записки і вирішив їх видати окремою книжкою під назвою «Мадярські шпірства». Однак цього зробити не вдалося. Словаччина стала союзником Угорщини і Німеччини в роки війни і вихід у світ таких обвинувачувальних матеріалів міг, як вважали, зашкодити «братньому» союзові угорців і словаків. Не вдалося видати цю книгу і пізніше. Втративши всі надії, В.Гренджа-Донський повністю віддав себе роботі над художніми творами. В останні роки життя він працював над романом «Сини Верховини». В 1974 році письменника не стало. Після смерті батька його дочка Зірка Гренджа-Донська вирішила на свої кошти видати 12-томне зібрання його творів. У 8-му томі цього видання поміщено щоденник В.Гренджі-Донського «Щастя і горе Карпатської України». В передмові до нього упорядники тому й пишуть: «Ми раді, що, хоч із великим спізненням, – бо майже по 50-ох роках після цих історичних подій, – маємо можливість сповнити бажання автора й опублікувати його цінні матеріали» [23, передмова]. Мрія письменника здійснилася, але вже після його смерті.

Щоденник В.Гренджі-Донського складається з двох великих за обсягом розділів, які доповнюють один одного. У першому – «3 великих днів Карпатської України» – описані події з 7 жовтня 1938 року, коли політичні сили краю виборили автономні права, до 15 березня 1939 року, коли закінчилося останнє засідання Сойму Карпатської України, на якому була проголошена незалежна держава і обрано президентом Августина Волошина. Автор у першому розділі щоденника детально описав прихід до влади А.Бродія, його арешт і призначення Прагою прем'єр-міністром А.Волошина, соціально-економічну і політичну діяльність обох автономних урядів. На сторінках цього розділу читач знайде великий фактичний матеріал про напади угорських і польських терористів, антиукраїнську діяльність проугорської «п'ятої колонії». Письменник не замовчує також конфлікти, які виникали в українському таборі.

В.Гренджа-Донський детально описав вибори і самі засідання Сойму Карпатської України. Він наводить наслідки голосування по всіх округах краю, не обминаючи жодного населеного пункту. Як відомо, із 92,5% населення, яке взяло участь у голосуванні, 92,4% – проголосували за Українське національне об'єднання, яке очолював Ф.Ревай. «Цим успіхом можемо бути горді, – пише В.Гренджа-Донський, – ніхто не сподівався, навіть крайні оптимісти не очікували такої перемоги. Скажіть тепер, будь-ласка, чи після цього наш народ не є зрілим до державного життя?!» [23]. Перший розділ завершується вторгненням

угорських гортистів у Карпатську Україну, коли «дикий азіат рішив брутально своїм брудним чоботом здавити вимріяну Волю».

Другий розділ щоденника – «Під чоботом окупанта» – присвячений трагедії Карпатської України та її мужніх захисників. Його хронологічні рамки охоплюють період з 15 березня до кінця серпня 1939 року, коли В.Гренджа-Донський емігрував до Словаччини. Цей розділ, фактично, обвинувачує звірства угорських гонведів та терористів над місцевим населенням. Знаходячись у тячівській тюрмі, а згодом у концтаборі Вор'юлопош, В.Гренджа-Донський скрупульозно записував свідчення військовополонених, причому робив це нелегально, ховаючись від адміністрації концтабору. У другому розділі поміщені матеріали, в реальності яких сучасний читач почне сумніватись. Однак, так воно було в дійсності. Самі за себе говорять назви свідчень – «Знущання в Кривій», «Мадярський вояк полоненому вибиває око», «Замордування учителя Дмитра Остапчука», «Знасилування і морд жінок», «Мадяри порють черева, щоб вилазили кишки», «Топлять січовиків живими в Тиси», «Штаба заліза до шиї січовика», «В державній лікарні в Кривій ранених розстрілюють кулями «дум-дум», «Гонведи грабують, штиком видовбують золотий міст із рота» тощо. Неабияку цінність становить додаток до щоденника, в якому поміщено список загиблих січовиків. Він налічує 116 осіб [271, С. 51-53].

«Щастя і горе Карпатської України» – це не стільки книга автора, як збірник споминів багатьох людей, які пережили радість і трагедію 1939-го року. І саме тому щоденник В.Гренджі-Донського – цінне джерело для вивчення історії Карпатської України. В ньому історик наших днів може почерпнути для себе безліч фактів, яких не знайде ніде. Не випадково, що щоденник високо оцінив відомий історик П.Стерчо. Говорячи про важливість щоденника, він писав: «Ці хронікерські записки мають більшу документальну важливість від якого-небудь старовинного літопису, що на нього історики покликаються з повагою і достовірністю, бо писані вони кожного дня, коли ті події відбувалися, тому і відображені в них безпосередні враження» [23, передмова].

Архівні та опубліковані документи доповнюються матеріалами закарпатської та галицької періодики – цінним джерелом у висвітленні міжнародного, політичного, соціально-економічного та культурного становища Карпатської України досліджуваного періоду. На сторінках газети «Нова свобода», яка видавалася в Хусті, міститься великий фактичний матеріал про стан розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі та фінансів Карпатської України. Чимало статей, репортажів і повідомлень описують внутрішньополітичне становище країни, руйнівні дії угорських і польських терористів, античеську і антиукраїнську діяльність проугорської «п'ятої колонії» тощо. «Нова

свобода» постійно повідомляла своїх читачів про фінансову і моральну підтримку Карпатської України українською діаспорою світу.

Перший номер українського незалежного щоденника «Нова свобода» вийшов 15 червня 1938 року під редакцією Василя Фірцака (пізніше головним редактором призначили В.Гренджу-Донського). Газета видавалася в друкарні «Свобода», яку очолював майбутній голова УНО Ф.Ревай. Вона була майже єдиним друкованим органом в Закарпатті, який видавався масовим тиражем. Вихід у світ першого номера газети високо оцінили відомі політичні діячі, представники освіти, науки і культури краю. Майбутній міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю.Ревай відзначив, що «справа щоденника є загальною справою нашого суспільства, не дивлячись на його партійно-політичний стаж. Наше відродження відповідно до сьогоденної доби в рамках демократичної республіки скорим темпом йде вперед. Народні маси освідомлюються, отже ми, що держимо руку на живчику нашого суспільного життя, не могли не бачити, що без щоденної преси нам більше не обійтися. Пускаємо в світ «Нову свободу» й тільки одне бажаю щоденникові, щоб всі українці спільними силами піддержували його» [68, 1938, 16 черв.]. На глибоке переконання головного лікаря Карпатської України М.Долина, «мірилом культурності кожної нації є його преса. Покажи мені пресу, я тобі скажу який це народ... Ми не можемо чекати підмоги від чужих, тільки від самих себе. І я надіюся, що весь український загаль своєю жертволюбністю підпре нашу «Нову свободу» [68, 1938, 16 черв.]. Його колега, видатний український хірург О.Фединець розмірковував: «Політикою не маю часу займатися, але розумію вагу українського щоденника, який має повстати власними силами. Це велике діло, мало щоденників є на світі, які б виходили на власні сили. Українське громадянство може бути горде на себе, що спромоглося на щоденник» [68, 1938, 16 черв.]. Вихід першого номера газети «Нова свобода» підтримали шкільний інспектор Юлій Гуснай, керівник гуцульської «Просвіти» у Рахові Михайло Марущак, директор торговельної академії в Мукачеві Августин Штефан та сотні інших.

В період існування Карпатської України великим авторитетом серед молоді націоналістичного спрямування користувався журнал «Пробоем», який періодично видавався в 1933 – 1938 роках. Активізував роботу по відновленню журналу і однойменного видавництва С.Росоха. «Я з'ясував докладно справу подальшого видавництва «Пробоем» і попросив зацікавлених охотників, які готові продовжити далі видання, на окрему нараду... На нараді «Пробоем» прибуло кілька добровольців, які хоч і були зацікавлені ним і щиро бажали його продовження, не мали бажання перебрати на себе відповідальність за його видання. Щоб вийти з цієї ситуації, я погодився бути в майбутньому фактичним власником видання і фінансово відповідати за

подальше видання «Пробоем» [141, С. 61]. Редактором було обрано С.Росоху, а членами редколегії стали Д.Галай і С.Бреза. Насправді всю редакторську ношу ніс на своїх плечах І.Рошко-Ірлявський. На сторінках цього часопису були опубліковані статті І.Рошка-Ірлявського «По конференції у Відні – до нового життя», «В річницю смерти вождя (С.Коновальця – авт.)», «Під прапором націоналізму», «В день іменин пана Президента (А.Волошина – авт.)», «Перемога» та ін. [383]. Стаття «В день іменин пана Президента» була опублікована вже після поразки національно-визвольних змагань Карпатської України. Даючи оцінку діяльності А.Волошина, І.Ірлявський відзначав, що «найбільшою його заслугою, чим він навіки записався в історію як активний член української національної революції, було те, що вже будучи головою Уряду Карпатської України, став на ґрунт українського націоналізму, працював і змагався під прапорами націоналістичного руху і потім, виїхавши на еміграцію, – не заломився... Нехай же цей Муж Срібної Землі – Перший Президент Карпатської України, який був вибраний її Соймом, – піде далі по прямій дорозі до ясної Мети, хай бореться далі в перших рядах за право українського народу, а ми всі будьмо Йому на помочі» [383, С. 220].

Упродовж 30-х років у Східній Галичині видавалися десятки українських газет і журналів, які висвітлювали історичні події, пов'язані з Карпатською Україною. Лише один їх перелік засвідчує, що українське населення цього регіону мало широкий вибір інформації про міжнародне, соціально-економічне і внутрішньополітичне становище Закарпаття в 1938 – 1939 роках. Такі видання, як «Літопис Червоної Калини», «Неділя», «На переломі», «Авангард», «Жіноча доля», «Жіноча воля», «Діло», «Новий час», «Нова зоря» та ряд інших, намагалися поміщати на своїх сторінках найширшу інформацію про події за Карпатами. З нею читач матиме змогу ознайомитися дещо пізніше. Майже вся європейська преса кінця 30-х років прихильно ставилася до Карпатської України. Статті й повідомлення про розвиток політичних подій у краї опублікували друковані органи Великобританії, Франції, Італії, Югославії, Румунії, Ірландії, Швеції, Німеччини. Виняток становить угорська і польська періодика, яка чи не найбільше поміщала дезінформативного матеріалу. «Нова свобода» постійно давала свої пояснення з цього приводу.

Отже, історія Карпатської України знайшла своє відображення в архівних джерелах, опублікованих документах, щоденниках, на сторінках тогочасних газет і журналів. Архівні документи з численних фондів України, Росії, Угорщини, Чехії, Словаччини і Румунії дають відповідь на складні проблеми соціально-економічного, політичного і культурного становища Карпатської України кінця 30-х років. Значна кількість документів із архівосховищ СРСР, Угорщини, Чехії,

Словаччини, Румунії, Німеччини поміщена на сторінках опублікованих збірників документів, які до сьогоднішнього часу продовжують залишатися важливим джерелом з історії Карпатської України. До такого типу джерел необхідно також віднести і унікальний щоденник В.Гренджі-Донського «Щастя і горе Карпатської України», який нещодавно перевиданий в Україні більш масовим тиражем, ніж це зроблено в США [23].

1.2. Карпатська Україна 1938 – 1939 рр. у спогадах очевидців і активних учасників подій

Після окупації Карпатської України військами гортистської Угорщини її захисники емігрували за кордон, де видали спогади про події кінця 30-х років. Авторами мемуарів стали не тільки відомі політичні діячі краю, міністри Карпатської України, але й рядові карпатські січовики, які брали безпосередню участь в боях. Враховуючи той факт, що з цілого ряду проблем історії краю джерельна база надзвичайно скромна, або відсутня взагалі, спогади учасників подій 1938 – 1939 років мають неоціненне значення. Разом з тим, ми змушені врахувати і те, що автори мемуарів висловлюють свої власні думки, міркування, переживання тих чи інших подій, в яких брали участь і які не завжди є об'єктивними. Історія Карпатської України була надзвичайно суперечлива і її неможливо оцінювати однозначно. Саме тому відсутня єдність думок, тверджень, точок зору з приводу подій, які розгорталися в Закарпатті наприкінці 30-х років.

За цілі десятиліття панування однопартійної системи в колишньому СРСР, учасники Карпатської України не мали можливості поділитися своїми думками про особисту участь в утвердженні Карпато-української держави та захисті її під час агресії гортистської Угорщини. Таку можливість вони одержали тільки на початку 90-х років. На противагу їм, за кордоном перші спогади з'явилися вже в 1939 – 1940-х роках. Піонерами в цьому відношенні стали автори збірника «Карпатська Україна в боротьбі», який побачив світ у Відні в 1939 році [112, 392]. Наступного року опублікував свої спогади відомий український письменник, очевидець закарпатських подій В.Бірчак [96]. Починаючи з 1939 року опубліковано близько сотні спогадів про Карпатську Україну, які носять як загальний характер, так і висвітлюють ті чи інші ділянки роботи їх автора (участь у оборонних боях, робота Союзу Карпатської України, закарпатці в еміграції тощо).

Уже з часу надання краю автономних прав (жовтень 1938 р.) у Карпатській Україні з'явилася велика кількість членів Проводу Українських Націоналістів (ПУН), який очолював полковник

А.Мельник. Одним із перших прибув у Карпатську Україну Олег Кандиба, більш відомий під псевдонімом Ольжич, який тут виконував функції керівника культурної референтури ОУН. Однак, О.Ольжич не обмежувався проведенням культурно-просвітницької роботи. Він ніс відповідальність за відносини Закарпаття з українською еміграцією в Празі, був членом військового штабу Карпатської Січі. О.Ольжич повністю віддав себе Закарпаттю. Його спогади мають особливо велике значення. «П'ять місяців державного життя Карпатської України, – пригадував він, – пробігало в нерівних та неспокійних умовах» [128, С.275]. Однак, сили молодій державі були нерівні в двобої з агресором – гортистською Угорщиною. Близько двох тисяч захисників краю загинуло в боях, або були закатовані в фашистських таборах і тюрмах. Заарештували і О.Ольжича. Завдяки деяким впливовим закарпатським друзям, О.Ольжичу пощастило уникнути плачевної участі і його звільнили. Покинувши окуповану угорцями територію Карпатської України, він емігрував за кордон. Перебуваючи у Відні, О.Ольжич виступив з ініціативою опублікувати по свіжих слідах спогади активних учасників оборони Карпатської України. Так з'явився в 1939 р. збірник «Карпатська Україна в боротьбі», редагований О.Ольжичем, і який сьогодні являє собою бібліографічну рідкість. Хоча, необхідно констатувати, нещодавно він перевиданий львівським видавництвом «Світ» [112].

О.Ольжич був одним із перших, хто почав досліджувати історію Карпатської України в 1938 – 1939 роках. Цю проблему він піднімав у статтях мемуарного характеру «Вояки-будівничі» та «Український націоналізм». Необхідно відмітити, що його думки, висловлені на сторінках названих праць-спогадів, в основному поділяються дослідниками історії Карпатської України [390]. О.Ольжич детально описав процес виникнення і діяльності Карпатської Січі, яку «так названо з традицією української історії та останніх визвольних змагань» [128, С.273]. Він вірно підмітив, що Січ «поставила собі великі завдання націоналістичного виховання та військового вишколу найширших мас українського народу на Закарпатті для служби ідеї української державності» [128, С.273]. Вона швидко зростала в кількісному відношенні, бо «майже не було села на Карпатській Україні, де не повстала б своя Січ» [128, С.274]. Проте, найбільшчим питанням був брак зброї, без якої Січ «була не військовою, а тільки спортивно-виховною організацією» [128, С.274]. Саме відсутність зброї привела до кровопролитних сутичок карпатських січовиків з чеським військом, під час яких загинуло близько сотні українців, і які радикальнішим чином негативно вплинули на подальший хід українсько-чеських відносин. Однак, О.Ольжич не назвав ініціаторів цієї трагедії.

О.Ольжич довів, як важко було діяти уряду Карпатської України. Аджє, не припинялися напади угорських і польських терористів, активізувала свою діяльність проугорська «п'ята колона». Негативно впливали також суперечності в українському таборі. У цьому відношенні актуальними залишаються міркування О.Ольжича, що «вся історія України – це боротьба двох сил: конструктивної, що скупчує українську потугу, щоб звернути її назавні, і руйнної, що розпорошує її у взаємному самопожиранні та несе розбиття і розлад, а вслід за цим завжди йшло панування чужинців над Україною» [128, С.293]. Незважаючи на дію подібного роду факторів, український напрямок в краї справедливо і переконливо переміг [128, С.277]. О.Ольжич детально описав бої карпатських січовиків і студентської молоді з угорським військом на окремих ділянках фронту (Севлюш, Копаня, Королево, Свалява, Перечин, Рокосово, Іршава, Хуст). 18 березня 1939 року виснажені в боях січовики, залишали територію краю. Переважна їх більшість вирішила перейти кордон Румунії. «В Бичкові, – писав О.Ольжич, – дня 19 березня видали румунам 273 січовиків з десятима старшинами, з того 6 з Головного Штабу Січі. В Тячеві видано відділ 30 душ під командою старшини, що перейшов румунський кордон біля Бедевлі, і менший відділ з 15 душ, який пробивсь був на румунський бік біля Тячева» [128, С.281]. На території Закарпаття встановився жорстокий окупаційний режим. О.Ольжич з сумом констатував, що «тюрми набито арештованими, з якими поводитися мадяри нелюдсько. Кількадесят січовиків з тячівської в'язниці та Веречанщини видано полякам, що розстріляли їх на кордоні. Найбільший відділ січовиків, виданих з Румунії, задержано в Бичкові, де їх катовано протягом кількох днів» [128, С.282]. Однак, навіть з повною окупацією краю, місцеві патріоти не припинили боротьбу. О.Ольжич відзначив, що «в горах переховуються партизанські групи січовиків, що ведуть дрібну війну з мадярами. Вся країна живе легендами про криваву боротьбу Січі та її партизанських відділів» [128, С.282].

О.Ольжич дав високу оцінку діяльності членів ОУН під час подій 1938 – 1939 років у Карпатській Україні. На його глибоке переконання, «державність Карпатської України завдячується тільки пляновій внутрішньо-організаційній та зовнішньо-політичній акції ОУН. Тому теж все будівництво Карпатської України несе слід впливу націоналізму. Ентузіазм народних мас та горячкова праця провідного елементу створили незабутню традицію» [129, С.305]. Величезний вплив ідеології українського націоналізму на розвиток політичного життя в Карпатській Україні відзначають у своїх спогадах Д.Андрієвський, А.Дад, М.Капустянський, А.Мельник, С.Росоха [48, 87, 105, 139 – 142].

Спробу акумулювати своє розуміння історії Закарпаття з найдавніших часів до наших днів зробив Ю.Химинець [157-160]. На думку В.Худанича, «видання Юліяна Химинця – оригінальне дослідження, яке ліквідує значну частину білих плям в історії краю, хоч окремі роздуми, викладені в роботі, вимагають глибшого осмислення. У деяких випадках з автором можна не погодитися, але не можна йому відмовити у відвертості й об'єктивності» [160, С.377]. Деяку однобічність оцінок Ю.Химинця відзначив А.Пекар, на думку якого автор «інші питання, пов'язані з Карпатською Україною, розглядає під кутом ОУНівської ідеології, з чого часом виходять однобічні висновки та загострені оцінки чи спостереження» [160, С.378]. Разом з тим, вважає А.Пекар, «праця д-ра Ю.Химинця не є наукова праця й тому він мав повне право йти своєю дорогою, щоб дійти до своїх висновків-спостережень» [160, С.378].

У спогадах Ю.Химинця чітко простежується історія виникнення і діяльність ОУН в Закарпатті: «З 1932 р. на Закарпатті почав оформлятися український національний рух. Він розвивався двома шляхами: легальним, що його очолив С.Росоха, видаючи часопис «Пробосм» у Празі. До цього руху належали переважно студенти університету, об'єднані в союз в Празі і Братиславі. Друга частина складалась із студентів середніх шкіл і селянської молоді. Провідником Крайової езекутиви ОУН у 1932 – 1940 рр. був Юліан Химинець» [158, С.68]. У вересні 1938 року Ю.Химинець очолив Закордонну делегацію Карпатської України, а «роль політичного й дипломатичного напівофіційного представництва справ Закарпаття взяло на себе представництво ОУН у Берліні, що офіційно діяло під назвою Українська пресова служба і було акредитовано при міністерстві закордонних справ та міністерстві пропаганди» [158, С.88]. «Наша закордонна делегація, – пригадував Ю.Химинець, – тісно співпрацювала з Українською пресовою службою» [158, С.88].

Із спогадів Ю.Химинця видно, що ОУН і Закордонна делегація Карпатської України уважно слідкували за розгортанням політичних подій в Чехословацькій республіці (ЧСР) і Закарпатті. Коли 11 жовтня 1938 року Прага призначила автономний уряд А.Бродія, пресовий відділ делегації випустив декларацію, у якій домагався для Закарпаття повної самостійності. Ю.Химинець досить детально описав свою діяльність в Берліні, де протягом жовтня 1938 року «зустрівся з полковником Михайлом Колодзінським. У його товаристві я відвідав японське посольство і склав меморандум про наше становище. Ми просимо японського генерала підтримати нашу справу, а його особисто – відвідати Карпатську Україну. Це і сталося 15 грудня 1938 року, коли полковник Р.Ярий, японський генерал і я з дружиною поїхали з Берліна через Відень і Словаччину до Хуста» [158, С.90].

Спогади Ю.Химинця заперечують твердження окремих істориків, що між урядом Карпатської України і Закордонною делегацією не існувало ніяких контактів. «Коли 1 листопада 1938 р. прем'єр А.Волошин зі своєю делегацією прибув на Віденський арбітраж, – писав Ю.Химинець, – він одержав у своє розпорядження всі матеріали, підготовлені закордонною делегацією Карпатської України» [158, С.91]. З листопада 1938 року Закордонна делегація Карпатської України видала декларацію, в якій засудила рішення Віденського арбітражу. Незважаючи на трагічність прийнятих у Відні рішень, А.Волошин, писав Ю.Химинець, «послав мене 8 січня 1939 р. в Берлін, щоб я через відомі контакти, що їх мала ОУН, підготував зустріч нашого прем'єра з Гітлером» [158, С.92]. Однак, ця зустріч так і не відбулася.

Ю.Химинець детально описав наслідки своєї поїздки в Берлін 9 березня 1939 року. На засіданні ПУНу 10 березня 1939 року було прийнято рішення «проголосити самостійність і офіційно просити німецький уряд про охорону й допомогу» [158, С.93]. На той час ПУН і уряд Карпатської України вже добре усвідомлювали всю трагічність ситуації і знали позицію Німеччини. «Правдою є те, – пригадував Ю.Химинець, – що майже всі учасники драми Карпатської України ясно усвідомлювали: стовп, який ми забуваємо в рідну землю під гуркіт угорської канонади, хоч і ціною власного життя, буде історичним і вказівним» [158, С.94].

Ю.Химинець, на нашу думку, об'єктивно оцінив роль ПУНу в подіях 1938 – 1939 років у Карпатській Україні: «Після падіння Карпатської України майже весь уряд осів у Празі. Минуло кілька місяців, проте ніхто з уряду, насамперед Президент д-р А.Волошин, не шукав контакту з Проводом Українських Націоналістів. Через героїчну боротьбу карпатських січовиків і народу Закарпаття було здобуто особливий моральний капітал. Хоча ПУН у справі Карпатської України зробив великі зусилля (переважно дипломатичні і фінансової допомоги), однак через те, що в останній дії закарпатської епопеї відійшов в тінь, після трагедії Карпатської України він не міг приписувати собі заслуги героїчної боротьби Закарпаття» [158, С.94]. Впродовж квітня – липня 1939 року ПУН шукав нових контактів з урядом Карпатської України в еміграції. На думку Ю.Химинця, «така нагода трапилася 21 липня 1939 р., коли встановлено взаємовідносини і шляхи співпраці між Проводом Українських Націоналістів і владою Карпатської України. Це домовлення зафіксоване актом у Венеції» [158, С.94]. Однак, дане однозначне твердження не підтверджується архівними документами, про що йтиме мова нижче.

Заслугують на увагу спогади відомого закарпатського поета, редактора газети «Нова свобода» В.Гренджі-Донського, підготовлені до

друку видавництвом «Карпатського Союзу» в США [103]. Спогади В.Гренджі-Донського «складаються з довгих та коротких фрагментів та статей спогадів», з яких упорядники і дочка поета З.Гренджа-Донська «зробили цілість» [103, С. VII]. Автор спогадів висловив свої міркування з приводу наслідків конференції в Мюнхені (29 – 30 вересня 1938 р.), Віденського арбітражу (2 листопада 1938 р.), описав евакуацію з Ужгороду, дав оцінку діяльності автономних урядів А.Бродія і А.Волошина тощо. На сторінках спогадів В.Гренджі-Донського знаходимо відомості про боротьбу карпатських січовиків з угорськими і польськими терористами, антиукраїнську діяльність проуторської «п'ятої колони», наводиться цікавий статистичний матеріал про соціально-економічне і культурне становище краю.

Значне місце у своїх спогадах В.Гренджа-Донський відводить виборам до Сойму Карпатської України, які українці «виграли майже на повних сто відсотків... Велика наша перемога просто заголомшила противників. Чеська преса, за дуже малим виїмком, прийняла результат виборів дуже холодно» [103, С.181]. В.Гренджа-Донський вважав, що після виборів «політична ситуація може... сконсолідуватися» [103, 181]. Він яскраво описав засідання Сойму Карпатської України, який «одночасно ухвалив проголошення самостійності, яка здекларувалася попереднього дня і ухвалив новий уряд» [103, 181]. Нещодавно «Спогади» В.Гренджі-Донського перевидані ужгородським видавництвом «Закарпаття» [23]. Всі шість засідань Сойму детально описав і дав їм високу оцінку С.Росоха [142; 257, С.5–26].

Цінність спогадів В.Гренджі-Донського передусім у тому, що він, перебуваючи в оточенні А.Волошина, об'єктивно описав обстановку, в якій доводилося діяти уряду Карпатської України 15 березня 1939 року [103, С.196]. Угорський ультиматум був неоднозначно сприйнятий членами уряду Карпатської України. Перу В.Гренджі-Донського належать яскраві описи героїзму карпатських січовиків і молоді на Красному полі. «Коли мадярське військо почало наступати і переступило кордон, зустріло тут сильний збройний відпір самих тільки українців. Селяни, робітники, учні, студенти із шкіл, інститутів, інтернатів та майстерень масами вступали добровільно оборонити границі перед мадярами. Семінаристи, студенти торговельних шкіл біля Севлюша, Королева над Тисою та інде клали відпір, в рукопашних боях билися як леви» [103, С.198]. Оборонні бої на різних ділянках фронту і героїзм карпатських січовиків описали у своїх спогадах М.Бандусяк, В.Ком'яті, В.Костак, Ф.Попович, С.Росоха, Ф.Сас, Є.Стахів, С.Сулятицький, Г.Яворенко, О.Волянський, Я.Голота, С.Єфремов, М.Кульчицька, І.Маргітич, С.Пап, В.Поштак, М.Чумалівський та ін. [112, 90–92, 134, 135].

У спогадах названих авторів міститься величезний фактичний матеріал, який відсутній у фондах вітчизняних і зарубіжних архівів. У цьому й полягає їх значна документальна вартість. При їх допомозі вдалося з'ясувати імена багатьох захисників Карпатської України, які донедавна були невідомими. Перелік воїнів Карпатської Січі й активістів краю, що загинули в боях проти угорських агресорів у 1939 році або були страчені окупаційним режимом, опублікований у збірнику матеріалів науково-практичної конференції «Карпатська Січ» [390] та на сторінках колективної монографії закарпатських істориків «Вони боронили Карпатську Україну» [308]. Переважна більшість мемуаристів сходяться на тому, що Карпатська Січ, яка «була збройною формацією уряду Карпатської України, кров'ю юних бійців, героїчним опором фашизму засвідчила прагнення закарпатських українців до волі та їхню приналежність до великого українського народу. А саме це й доводило фашистських окупантів нашого краю до шаленства, яке виявилось в масових розстрілах січовиків, у репресіях проти чесних українців краю» [390, С.4].

Репресії гортистів по відношенню до місцевого населення і встановлення жорстокого фашистського режиму на території Карпатської України знайшло своє відображення у спогадах Л.Баботи, Р.Борковського, Ф.Іванчо, О.Пайкоша, С.Папа, П.Потушняка, М.Чирського, В.Гренджі-Донського, Ю.Химинця та ін. [98, 132, 134, 135, 112, 160]. У мемуарах названих авторів наводиться безліч фактів нелюдських катувань, розстрілів ні в чому не винних людей. Особливо значний документальний матеріал міститься у спогадах В.Гренджі-Донського. Відомий закарпатський письменник, який особисто провів кілька місяців у тюрмах і таборах, чітко довів, що угорський уряд нехтував елементарними юридичними правами та міжнародними угодами [103, С.199 – 232]. Особливо важким було становище галичан, які опинилися в угорському полоні. На перших порах, писав В.Гренджа-Донський, угорці розстрілювали всіх січовиків без винятку, а через деякий час почали формувати окремі групи із галичан і передавати останніх полякам [103]. Спогади очевидців про масові розстріли галичан на польсько-угорському кордоні записав і опублікував В.Довгей [359, С.157 – 164]. Про масові переходи польсько-чеського кордону українцями з Східної Галичини в Карпатську Україну наприкінці 30-х років та про їх участь в розбудові держави, писали у своїх спогадах Д.Куп'як і В.Онуфрик [118, С.196 – 197; 130].

Переважна більшість очевидців і учасників подій в Карпатській Україні твердять, що уряд А.Волошина користувався всебічною підтримкою населення краю, а численні сутички між карпатськими січовиками і чеським військом, зокрема ті, які мали місце в ніч з 13 на

14 березня 1939 року, були спровоковані Прагою. Більшість мемуаристів твердять, що в українському таборі не існували суперечності, а панувала загальна злагода. Однак, протилежної точки зору притримуються М.Бандусяк, Г.Божок, П.Кореневич, С.Решетило, І.Сарвадій, В.Шандор, С.Сабол (Зореслав) [90, 97, 117, 136, 145-147, 161, 143]. Вони вважають, що не чехи, а січовики, зокрема члени ОУН, виступили ініціаторами захоплення чеської зброї, що вилилося у кровопролитні бої 13 – 14 березня 1939 року. Названі автори вважають, що радикально настроєні керівники Карпатської Січі готували державний переворот з метою скинення уряду А.Волошина, який вважали надто ліберальним і малоенергійним. Наведені ними факти переконують у тому, що в українському таборі існували серйозні розбіжності, які значно ускладнювали і без того нелегке становище уряду Карпатської України. Оцінюючи події 13 – 14 березня 1939 року в Карпатській Україні, В.Шандор справедливо відзначив: «Без огляду на те, як історія оцінить сутичку, сьогодні можемо наголосити на тому, що вона не була потрібна і не була корисною ані для чехів, ані для нас. Крім сутички смертельної зброї, був це і моральний удар для обох народів, які після 20-літнього спільного життя, завершеного федеральним державним устроєм, трагічно розлучились, чого собі напевно ні один не бажав» [161, С.335]. Згубні наслідки та викликане взаємне недовір'я показалися вже наступного дня, коли «частина відступаючої чехословацької армії відмовилася передати зброю нашій Національній обороні, яка перебирала на себе оборону краю перед агресивною Мадярщиною, спільним ворогом чехів і українців. У цім полягає трагізм створених умов, сумний результат тогочасних політичних обставин» [161, С.335].

Роздуми В.Шандора поділяє переважна більшість сучасних дослідників, зокрема, автор цих рядків. Що стосується спогадів В.Шандора, який в 1938 – 1939 роках виконував функції головного представника Карпатської України в Празі, то вони містять у собі величезний документальний матеріал про міжнародне становище, соціально-економічний і внутрішньополітичний розвиток Карпатської України. В.Шандор першим ґрунтовно дослідив діяльність Представництва уряду Карпатської України в Празі, Державної Господарської Ради, Чехо-Словацького закордонного інституту, делегації УНО тощо. Наукова цінність спогадів В.Шандора полягає в тому, що їх автор використав велику кількість архівних документів, зокрема тих, які зберігаються в його особистому архіві.

Окремі аспекти історії Карпатської України знайшли своє відображення у спогадах А.Кущинського, С.Клочурака, В.Маркуся, М.Папа, А.Штефана, М.Химинця, М.Ігнатишин-Логуш, Є.Мацяха [119

– 121, 116, 124, 133, 168-170, 155, 156, 113, 114]. Спогади про А.Волошина, Ф.Тацинця, М.Колодзінського, З.Коссака, О.Блестіва, Д.Климпуша та багатьох інших опублікували М.Бандусяк, Г.Блестів-Корж, М.Вайда, В.Герзанич, А.Дад, А.Кушинський, В.Лар, М.Могорита, Ф.Сас, А.Штефан та ін. [191, 192, 99, 105, 106, 119, 148, 149, 168]. Оцінку діяльності членів ОУН в Карпатській Україні зробив С.Ленкавський [122]. «Міжнародна політична ситуація загострювалася, – пригадував С.Ленкавський. – Наближалася війна. Після Австрії, Судетів – на черзі в планах Гітлера стала Чехословаччина. Для Закарпаття настав шанс будувати своє самостійне життя. Націоналістичний рух, який тут діяв здавна, але слабо, вирішив використати сприятливу політичну ситуацію, хоча рівень національної свідомости був тут досить низький (москвофіли). Після відірвання Словаччини від ЧСР – Закарпаття проголошує Самостійну Карпатську Україну (15.3.1939 р.). Зібрався перший парламент, усталено столицю в Хусті, видано перший державний закон. Твориться за ініціативою військової референтури ОУН – закарпатське військо «Карпатська Січ», налагоджується державне життя, зростають ентузіазм карпатсько-українського населення і національна його гордість. Серед українців інших земель вирінає думка, що Карпатська Україна є першим зав'язком УССД (Українська Соборна Самостійна Держава – авт.). Однак фальшиві союзники молодій державі (Німеччина) ціною її здобувають собі союзників для дальших своїх планів. Починається наступ мадярів на Карпатську Україну. Проти переважаючої сили ворога стає молода «Січ», заповнена юними сміливцями, які прийшли через кордон, щоб оборонити цей зав'язок Української держави. Через неспостачання в час... зброї, закупленої організацією у чехів, «Січ» відступає. До боротьби дійшло на Красному Полі, яке стало для Хусту тим, чим колись Крути для Києва. Після героїчної боротьби Карпатська Україна опиняється під окупацією нового ворога – мадярів. Загинули там полк. Михайло Гузар-Колодзінський, шеф оперативного штабу «Січі» й Zenon Коссака – крайовий військовий референт ОУН» [122, С.77 – 78]. Нехай читач вибачить за дещо довгу цитату, однак С.Ленкавський в цих рядках своєї праці зробив досить об'єктивний, хоч і стислий, аналіз подій 1938 – 1939 роках у Карпатській Україні.

Таким чином, спогади очевидців і активних учасників національно-визвольних змагань у Карпатській Україні наприкінці 30-х років є цінним джерелом, яке дозволяє краще збагнути різноманітні суспільно-політичні процеси, що тоді відбувались. Мемуаристи висловили свої думки про події, в яких брали участь (вибори і засідання Союму Карпатської України, діяльність УНО, Карпатської Січі, ОУН, бої захисників Карпатської України з агресором, становище втікачів із

Закарпаття, репресії гортистів проти січовиків і мирного населення тощо). У спогадах міститься величезний фактичний матеріал, який відсутній у фондах вітчизняних і зарубіжних архівів. Зокрема, мемуари В.Шандора написані з використанням важливих архівних джерел. В цьому і полягає їх значна документальна вартість.

1.3. Історія Карпатської України у працях вітчизняних дослідників

Перші праці з історії Закарпаття з'явилися ще тоді, коли молода автономна держава робила свої перші кроки. За незначним винятком, всі вони носили загальний і науково-популярний характер. Нерідко національна, всеукраїнська упередженість заважала авторам побачити проблематику Закарпаття в усій її складності й багатогранності. Найінтенсивніше вели наукову розробку історії краю дослідники із Східної Галичини і, власне, Закарпаття.

Автором цілого ряду публікацій був прем'єр-міністр Підкарпатської Русі (Карпатської України) А.Волошин. Його численні статті, інтерв'ю, звернення, які друкувалися на сторінках «Нової свободи» – офіційного органу УНО, дають нам можливість краще зрозуміти обстановку, в якій розвивалося соціально-економічне, політичне і культурне життя краю наприкінці 30-х років [303 – 306]. Про головні завдання, які мав вирішити автономний уряд, А.Волошин писав у статті «Про актуальні проблеми Карпатської України», яка була опублікована наприкінці 1938 року [305, С.92 – 93]. Автор торкнувся таких питань, як будівництво залізничних колій, розбудова столиці Карпатської України – Хуста, розвиток народного театру, музейної справи, перенесення із Праги в Закарпаття Українського вільного університету тощо. Окремих аспектів внутрішньополітичного розвитку Карпатської України А.Волошин торкнувся в інтерв'ю газеті «Нова свобода» від 20 січня 1939 року, зверненнях «Солодкий мій народе!», «До всіх громадян Карпатської України», «До всього українського народу», «Громадяни Карпатської України», маніфесті уряду Карпатської України «До всіх громадян Карпатської України», датованих 1938 – 1939 роками.

Наприкінці 30-х років з'явилися перші публікації, присвячені життю і діяльності А.Волошина [103]. Відомий закарпатський письменник В.Гренджа-Донський, виконуючий обов'язки головного редактора «Нової свободи», є автором цілого ряду статей про нього [103, С.181 – 183; 189 – 190; 214 – 215]. Автор підкреслював, що «боже провидіння дало нам оцього нашого великана» (А.Волошина – авт.). Не даром дав йому наш народ почесне ім'я «Батько нашого національного

відродження» [103, С.215]. Перу В.Гренджі-Донського належать короткі біографічні нариси про відомих політичних діячів краю кінці 30-х років Ю.Рєвая, Ю.Брацайка, М.Брацайка, А.Штефана, Ф.Рєвая, М.Долиная, С.Ключурака, В.Комаринського, Ю.Перевузника, С.Росоху та багатьох інших [103, С.214 – 226].

На початку 1939 року у Львові вийшла друком перша наукова праця «Карпатська Україна: географія – історія – культура», яка складалася з дванадцяти розділів, авторами яких були відомі вчені європейських університетів В.Кубійович, П.Біланюк, С.Пастернак, І.Федів, Я.Пастернак, М.Андрусак, В.Сімович, Є.Пеленський, В.Витвицький, І.Гургуля [394]. «Зібрати за межами Закарпаття протягом трьох місяців (з листопада 1938 по лютий 1939) такий багатий і різноманітний, свіжий, високої достовірності фактичний матеріал, опрацювати його на належному науковому рівні справа не з легких. Сума статей, розміщених у колективній монографії, рисує дуже конкретну, досить повну, а найголовніше – об'єктивну картину про державу, яка на зламі 1938 – 1939 років народжувалася в серці Європи», – відзначив сучасний дослідник П.Чучка [646, С.119]. На сторінках названої монографії зустрічаємо відомості про Карпатську Січ, боротьбу її з угорськими і польськими терористами, наслідки Віденського арбітражу 2 листопада 1938 року для Закарпаття тощо. Автори книги високо оцінили результати виборів до Сойму Карпатської України 12 лютого 1939 року, в яких УНО «віднесло повну перемогу. Вибори ці мають значення акту самоозначення народу Карпатської України, вияву його незламної волі жити власним державним життям» [394, С.101].

Ще раніше, наприкінці 1938 року, у Львові побачила світ науково-популярна книга відомого галицького письменника В.Пачовського «Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України» [538], написана в цілеспрямованому національному дусі. Автор прослідкував історію краю з найдавніших часів до кінця 1938 року. В.Пачовський відзначив, що «продовж двох десятиліть закарпатські українці домагалися даремно автономії. Останній раз дня 3 травня 1938 року зібралося 1100 представників, що вислали депутацію до Праги у справі автономії» [538, С.80]. Їх боротьба завершилася успіхом 11 жовтня 1938 року (В.Пачовський помилково вважав, що 9 жовтня), коли було утворено перший автономний уряд. Необхідно погодитися з твердженням В.Пачовського, що цей уряд був «зложений... як вислід компромісу між трьома партіями: української, москвофільської й автономічної. До цього компромісу склонялися всі з огляду на державотворчу єдність, на основі якої могли утворити державу й забезпечити границі» [538, С.81]. До цього необхідно додати, що компромісний уряд очолив А.Бродій 11 жовтня 1938 року, а 26 жовтня його було заарештовано і новий уряд

очолив А.Волошин. В.Пачовський охарактеризував останнього як лідера українського напрямку.

Автор дав оцінку мюнхенської конференції 29 – 30 вересня 1938 року, в ході якої було прийнято рішення про передачу Судетської області ЧСР Німеччині. На нашу думку, автор не зрозумів до кінця трагічних наслідків Віденського арбітражу, обмежившись констатацією факту, що 2 листопада 1938 року «відділено жидівсько-мадярські міста Ужгород і Мукачів разом із Береговом від Карпатської України» [538, С.81]. «Хуст буде сполучений залізницею з західними землями, що належать до Словаччини, через Довге, Сваляву, Перечин, Снину, Гуменне та Пряшів, – писав В.Пачовський. – Ця залізниця сполучить всі поперечні залізничні шляхи, що їх п'ять йде з Галичини через Карпати» [538, С.81 – 82].

На сторінках галицької періодики з'явилося ряд статей про економічне і внутрішньополітичне становище Карпатської України, окремі брошури. Галицький економіст Є.Храпливий опублікував працю «Карпатська Україна в числах» [627], в якій доводив, що незважаючи на певні труднощі, населення Закарпаття не відчуватиме продовольчої проблеми. За його підрахунками, Карпатська Україна була забезпечена хлібом до березня 1939 року. Окремі аспекти економічного і внутріполітичного становища Закарпаття піднімав О.Прицак [554 – 556]. Період між лютим і березнем 1939 року детально описав власний кореспондент львівської газети «Діло» Р.Голіян [59, 1939, 16 лют., 19 лют., 10 лют.]. Автор дав оцінку діяльності урядів А.Бродія і А.Волошина, виборів до Союму Карпатської України тощо.

Наприкінці 30-х років Чехословаччина взагалі, і Закарпаття зокрема, знаходилися в центрі уваги провідних членів ОУН. Уже наприкінці вересня 1938 року О.Чемеринський під псевдонімом «Ярослав Оршан» видав книгу «Закарпаття», в якій відмітив: «Політично проблема Закарпаття не може бути відірваною проблемою. Вона належить до цілості і змагань 45-ти мільйонної нації. Цього мусить бути свідоме Закарпаття, і це воно мусить недвозначно дати зрозуміти світові. Тільки в рамках розв'язки всієї України лежить майбутнє Закарпаття. Так само і доля Закарпаття на ближчий час мусить вирішитися по лінії інтересів всієї української нації. Це перша передумова успішності і правильності поставлення питання Закарпаття» [516, С.8].

Наприкінці 30-х років з'явилися праці М.Колодзінського «Українська воєнна доктрина» і «Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття» [411, С.28]. Він теж не відривав Закарпаття від решти українських земель. «Наша воєнна доктрина, – писав М.Колодзінський, – має достосовуватись до політичних змагань України. В нашій визвольній війні бере участь увесь нарід, тому воєнна

доктрина мусить будуватись на охопленні цілого життя народу» [411, С.28 – 29]. Свою воєнну доктрину Колодзінський називав націоналістичною, бо в Україні «не може бути нічого не націоналістичного. Така доктрина дасть тверді моральні й політичні підстави для української армії» [411, С.29].

В 1938 році М.Колодзінський завершив роботу над своєю працею «Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття». Автор доводив, що після підписання радянсько-чехословацького договору до Закарпаття прикута особлива увага політичних і військових кіл світу. На думку М.Колодзінського, Закарпаття може стати «авіа-маткою для більшовицько-московської повітряної фльоти». Виходячи з цього, даний регіон становить певний інтерес для стратегічної оборони всієї України. М.Колодзінський зауважував: «Під оглядом стратегічним Закарпаття було б неоціненним для оборонної системи української держави... Сильно уфортифіковані Карпати зможуть здержати ворожий наступ зарівно з полудня, як і з заходу. В цьому випадку має для нас неопічне значення Лемківщина. З неї ми вічно будемо загрозувати полудневій Польщі. Ніякий поляк не відважиться перейти на схід від Висли, якщо поперед не буде здобутою Лемківщина, сполучена фортефікаційною системою з Перемишлем і Львовом» [258, С.956]. Отже, М.Колодзінський, будучи відомим військовим теоретиком того часу, добре розумів важливе значення Закарпаття напередодні другої світової війни.

На початку 1940 року була написана стаття О.Борканюка «Про становище Закарпатської України напередодні окупації хортистською Угорщиною» [227, С.269 – 289], яка протягом тривалого часу знаходилася в рукописі. Її автор, який очолював Закарпатську організацію КПЧ, негативно відносився до політики, яку проводив автономний уряд А.Волошина. О.Борканюк твердив, що «реваї, волошини, ключураки, бродії і фенцики» зрадили український народ Закарпаття і «готувалися далі служити Гітлерові й Хорті» [227, С.269]. Автор вважав, що закарпатські комуністи були єдиною силою, яка стояла на захисті інтересів трудящих мас краю. Незважаючи на таку односторонність в оцінці подій 1938 – 1939 років в Карпатській Україні, О.Борканюк досить об'єктивно висвітлює такі питання, як боротьба різних політичних сил краю за автономні права, міжнародне становище ЧСР наприкінці 30-х років, наслідки Мюнхенської конференції і Віденського арбітражу для подальшої долі краю, антиукраїнська діяльність угорської агентури, зрада А.Бродія та С.Фенцика тощо.

О.Борканюк помилково твердив, що при допомозі емігрантів уряд Карпатської України почав створювати напіввійськову організацію «Січ», в якій головні посади дісталися агентам гестапо. Таке твердження не витримує ніякої критики. Це також стосується твердження, що

«активні міністри стали виступати публічно на зборах за створення «великої соборної України», за приєднання Радянської України до так званої Карпатської України. Петлорівські емігранти, агенти гестапо почали виховувати в «Січі» терористичні банди для здійснення терористичних акцій на Радянській Україні і в сусідніх державах» [227, С.283]. Архівні документи, які б підтвердили такі висловлювання, відсутні. Сучасними дослідниками доведено, що міф про приєднання Радянської України до Закарпаття створив Гітлер та його оточення. Що стосується А.Волошина та очолюваного ним уряду, то вони беззмінно притримувалися прочехословацької орієнтації, вважаючи, що умови для возз'єднання з рештою українських земель не створилися.

О.Борканюк вважав, що вибори до Союму Карпатської України були фальсифіковані, а «народ цими виборами був ще більше обурений, на власному досвіді переконався у шахрайстві фашистів» [227, С.287]. Рукопис статті О.Борканюка обірвався подіями 12 березня 1939 року, коли Чехословаччина, фактично, розпалася. Необхідно відзначити, що основні положення статті О.Борканюка здобули своє продовження в працях радянських істориків.

Протягом 1939 року з'явилися перші праці, в яких робилися спроби проаналізувати короткочасний період існування Карпатської України. Маємо на увазі публікації М.Добриловського, Д.Донцова, І.Карпатського [347, 362, 396]. Із встановленням в краї угорського окупаційного режиму, дослідження історії Карпатської України стало неможливим. У 1940 – 1945 роках не з'явилося жодної статті чи монографії.

Після возз'єднання краю з Радянською Україною на цю тему було накладено табу. В працях радянських істориків, виданих в 50 – 80-х роках, захисники Карпатської України на чолі з президентом А.Волошином зображувалися лише чорними фарбами, а національно-визвольний рух у краї – як антинародна діяльність закарпатських націоналістів, як спроба політичних авантюристів і зрадників народу захопити владу в свої руки. Саме в такому руслі написані праці С.М.Білака, Б.І.Співака, Д.М.Буковича, М.М.Болдижара [199 – 202, 218, 233, 579].

Радянський історик С.М.Білак прийшов до висновку, що УНО, яке очолював Ф.Ревай, «як і вся буржуазно-націоналістична партія, аж ніяк не виражало інтересів трудящих мас», а його програма «була наскрізь просякнута людиноненависницькою ідеологією буржуазного націоналізму в економічному, політичному і культурному житті, спрямована проти Радянської України, на підготовку нового «хрестового походу» проти Радянського Союзу» [201, С. 173]. Дослідник твердив, що тільки закарпатські комуністи, «озброєні марксистсько-ленінською теорією, згуртували навколо себе прогресивні

спри для боротьби за свободу під прапором антифашистського народного фронту» [201, С. 174]. Таке твердження є псевдонауковим і не відповідає історичній правді. Внутрішньополітична діяльність уряду Карпатської України зображувалася як така, що цілком проникнута «всюкими обмеженнями і терором» [233, С. 41]. На думку Д.М.Буковича, результати виборів до Союму Карпатської України «були явно фальсифіковані». У фондах Державного архіву Закарпатської області відсутні документи, на підставі яких можна б було зробити подібні висновки. Усні й опубліковані спогади очевидців тих подій свідчать про протилежне.

Новий фактичний матеріал ввів Б.І.Співак у своїй монографії «Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930 – 1945 роках». Це, перш за все, документи Державного архіву Закарпатської області, опубліковані документи Міністерств закордонних справ Угорщини, ЧСР та Німеччини. Автор справедливо відзначив, що Мюнхен «був великою національною поразкою народів Чехословаччини» [579, С.225]. Однак, він не задовільнив імперіалістичні апетити Угорщини й Польщі, уряди яких почали засилати на територію краю банди терористів, а для здійснення своїх задумів використовували «п'яту колону» – профашистську агентуру. Історик аргументовано довів, що Автономно-Землеробський Союз та його керівництво в особі А.Бродія і С.Фенцика проводило зрадницьку, антинародну політику. Негативно оцінюються призначення прем'єр-міністром А.Волошина, який, на думку вченого, «був давно відомий своїми зв'язками з фашистською Німеччиною і не приховував їх» [579, С.265]. Насправді, А.Волошин почав орієнтуватися на Німеччину тільки наприкінці 1938 року, сподіваючись на її покровительство. Саме А.Волошина Б.І.Співак звинувачує у всіх бідах Карпатської України. Давши досить об'єктивну оцінку Віденського арбітражу, дослідник констатував, що відразу після його закінчення, уряд А.Волошина почав «створення терористичного режиму за відомими фашистськими зразками», а «некоронованим правителем «Карпатської України» став німецький консул в Хусті Гамількар Гофман», який «контролював все внутрішнє життя Закарпаття» [579, С.266]. Важко погодитися з твердженням Б.І.Співака, що «зміни в галузі економіки в період правління Волошина характеризувались значним посиленням позицій німецького капіталу» [579, С.267]. Документи свідчать, що німецькі делегації справді доволі часто відвідували Закарпаття, однак до впровадження в життя запланованих економічних проектів справа не дійшла.

Автор проаналізував виникнення і діяльність Карпатської Січі, діяльність комуністів краю в період Карпатської України, утворення УНО, вибори до Союму, які, на думку вченого, «були грубо

фальсифіковані» [579, С. 276]. Б.І.Співак помилково вважав, що за уряд А.Волошина голосувало 92,8% виборців, що не підтверджується архівними документами. Історичні засідання Союму Карпатської України вчений трактує як «зборище жалюгідних політиканів», на якому було обрано президентом А.Волошина. До речі, історик ставить перед собою завдання «розвінчати ореол мученика та мужнього борця проти угорських загарбників», яким пізніше намагався оточити себе Волошин [579, С.283]. Архівні джерела свідчать, що навіть після окупації краю гортистами, перебуваючи на еміграції, А.Волошин переслідував єдину мету – звільнити Карпатську Україну від Угорщини.

Праці радянських істориків 60 – 80-х років, як правило, зводилися до висвітлення двох проблем: 1) діяльність Закарпатської організації КПЧ наприкінці 30-х років, зокрема, ставлення закарпатських комуністів до політики, яку проводив уряд А.Волошина; 2) Закарпаття в міжнародних відносинах напередодні Другої світової війни. Історія Закарпатського крайкому КПЧ наприкінці 30-х років детально описана в працях М.Ротмана, В.Хайнаса, І.Гранчака, Б.Співака [325, 565, 579, 622]. Завершенням цієї роботи стала колективна книга «Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації» [507], в якій, однак, односторонньо висвітлювалася історія краю. Об'єктивну оцінку цим працям дали автори другого тому «Нарисів історії Закарпаття»: «У читача складалось враження, ніби на Закарпатті, крім комуністів, взагалі ніяких політичних угруповань, партій не було. Пропагандистські постулати були доведені до абсолюту... Складається враження, що вся попередня історія краю одержала своє завершення в комуністичній організації, яка «вела», «піднімала», «керувала», «направляла», одна все розуміла і була непогрішима. Сьогодні з цих робіт можна взяти для переосмислення хіба що багатий фактичний матеріал» [326].

В 60 – 80-х роках побачили світ праці І.Попа [547 – 549], А.Пушкаша [558], Ю.Сливки [575], В.Ганчина [315], П.Халуса [624], М.Швагуляка [660], в яких становище краю висвітлюється на фоні зовнішньої політики Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Румунії, Німеччини. Незважаючи на певну заідеологізованість, дослідження названих істориків необхідно розцінювати як значний вклад у розвиток вітчизняної історіографії Закарпаття.

Карпатській Україні присвячений третій розділ монографії І.Попа «Чехословацко-венгерские отношения (1935 – 1939 гг.)», який охоплює період з березня 1938 року до березня 1939 року. Автор детально зупинився на травневій кризі 1938 р. та угоді в Бледі, наслідках конференції в Мюнхені, переговорах в Комарно, Віденському арбітражі, спробах Угорщини окупувати Закарпаття наприкінці листопада 1938 року тощо. Дослідник справедливо відзначив, що «загалом угода в Бледі не принесла Чехословаччині в той час суттєвого полегшення. Політика

сприйняття агресору, яку проводили Англія і Франція, зайшла так далеко, що договір держав Центральної і Південно-Східної Європи на цім фоні не мав великої ваги» [548, С.148]. Даючи оцінку Мюнхенській конференції, І.Поп стверджував, що «угорські правлячі кола вважали це першим успіхом своєї ревізійської політики, яку проводили протягом всього міжвоєнного періоду» [548, С.174]. Однак, «успіх цей був сумнівний, так як вирішення питання переходило повністю в руки Гітлера і, відповідно, будь-яка поступка повинна була компенсуватися посиленням залежності Угорщини від Німеччини» [548, С. 174].

Трагічні наслідки для Чехословаччини і Закарпаття мав Віденський арбітраж, під час якого виграла тільки Німеччина. «Утримуючи в своїх руках Закарпатську Україну, – писав І.Поп, – вона могла і далі здійснювати поперемінно тиск на Угорщину і Польщу» [548, С.208]. Вона, фактично, перетворилася в арбітра у Центральній Європі. Історик чітко простежив еволюцію угорсько-німецьких відносин наприкінці 30-х років, зумів дати відповідь на питання, що ж було причиною гітлерівського опору окупації Угорщиною Закарпаття наприкінці листопада 1938 року. Причина полягала в тому, вважав І.Поп, що фашисти планували уже в той час підпорядкування і експлуатацію всієї території Чехословацької Республіки. Але це не виключало політичну маніпуляцію Німеччини з проблемою Закарпатської України в німецько-угорських, польсько-угорських і польсько-німецьких відносинах» [548, С.214].

І.Поп розглядає Закарпаття як складову частину Чехословаччини. 15 березня 1939 року свідчило не тільки про початок окупації Закарпаття, але й «нове примноження Угорської держави за рахунок втрати державної самостійності Чехословаччини... Саме її кінець означав зникнення з карти Центральної Європи досить важливого, якщо не основного, опорного пункту Версальської системи в цьому районі, пункту, перейшовши який гітлерівці вже не мали в південно-східному напрямі якого-небудь серйозного противника. Угорщина стала всього тільки слухняним васалом і сировинною базою Німеччини» [548, С.229]. Хоча праця І.Попа, на відміну від багатьох публікацій його попередників, в достатній мірі об'єктивна і науково обгрунтована, однак і він не зміг обійтися від вживання таких тверджень, як «карпатоукраїнська національна єдина партія фашистського типу», «лідер українського буржуазно-націоналістичного руху А.Волошин» тощо [548, С.200, 220].

Детальне висвітлення польсько-угорських відносин наприкінці 30-х років теж зроблено І.Попом. Прослідкувавши політику Польщі відносно Закарпаття, яка була спрямована на встановлення спільного польсько-угорського кордону, дослідник аргументовано довів, що поразка польсько-угорського альянсу була закономірною. Територіальні

«надбання» 1938 року Польщі і Угорщини стали тою приманкою, за яку вони в підсумку заплатили втратою національного суверенітету [547, С. 197].

На величезній джерельній базі написана монографія М.Швагуляка, останній розділ якої присвячений висвітленню агресивної політики Німеччини щодо України напередодні другої світової війни. Простеживши зовнішньополітичну діяльність Німеччини з вересня 1938 року, М.Швагуляк зупинився на рішеннях Мюнхенської конференції, яка свідчила про початок розпаду ЧСР. Однак, важко погодитись з твердженням вченого, що «чехословацький уряд пішов на поступки сепаратистським елементам», які «з радістю зустріли звістку про мюнхенську змову» [660, С.167, 174]. Доля Чехословаччини не залежала від її уряду, а політичні діячі Закарпаття, зокрема А.Волошин, добре усвідомлювали весь трагізм наслідків Мюнхена не тільки для краю, але і всієї ЧСР.

М.Швагуляк детально висвітлив політику польського уряду у відношенні до ЧСР, довівши, що між Угорщиною і Польщею встановилися дружні взаємовідносини, повна солідарність з приводу Карпатської України. Варшава активно підтримувала терористичні акції гортистів, приділяла значну увагу сплановуванню спільних бойових акцій угорських і польських диверсантів. Польща постійно захищала територіальні домагання Угорщини на угорсько-чехословацьких переговорах в Комарно, під час роботи Віденського арбітражу [660, С.175 – 201]. Необхідно погодитися з думкою М.Швагуляка, що «після мюнхенської змови і проголошення «автономії» Закарпаття воєнно-політичне керівництво Німеччини затіяло складну дипломатичну гру, в яку, крім Чехословаччини, були втягнуті Угорщина, Польща, Румунія та інші країни. Результатом цих політичних маневрів стало перетворення Угорщини в сателіта фашистської Німеччини, загострення угорсько-румунських відносин, зростання недовір'я між Польщею і Німечщиною і різке посилення позицій Німеччини в Центральній Європі» [660, С.242]. Заслужує на увагу і висновок автора, що «підтримка Карпатської України» в перші місяці після Мюнхена, як і рішення про передачу області Угорщині в березні 1939 року, розглядалось гітлерівцями тільки в загальному плані політики, направленої на встановлення свого панування в центральньо-європейському районі і підготовку наступних агресивних актів» [660, С.242 – 243].

Цікавою у всіх відношеннях є стаття В.Ганчина, в якій автор простежив історію Карпатської України від Мюнхенської конференції до окупації краю Угорщиною. Дослідник звернув увагу на той факт, що «хоч у Мюнхені мова йшла про вирішення питання Судетської області, голови урядів Англії, Франції, Німеччини та Італії в «Додатковому проголошенні» заявили, що зацікавлені сторони – ЧСР, Польща і

Угорщина протягом трьох місяців повинні вирішити питання про долю населення польської та угорської національностей, яке проживало на території ЧСР... Таким чином, рішення мюнхенського диктату безпосередньо стосувалося і Закарпаття, на території якого у той час проживало майже 100 тис. угорців» [315, С.231]. Історик зупинився на переговорах між Угорщиною і ЧСР в Комарно, наслідках Віденського арбітражу тощо. Проте, найбільшою заслугою В.Ю.Ганчина було те, що він проаналізував нове державно-правове становище Закарпаття після Мюнхена і арбітражу 2 листопада 1938 року. Мова йде про закон від 22 листопада 1938 року, згідно з яким були «ліквідовані функції губернатора, віце-губернатора, ліквідована губернська рада та канцелярія губернатора. Вся повнота влади повинна перейти в руки сейму та крайового уряду, за винятком питань, віднесених до компетенції Національних зборів та центрального уряду» [315, С.234].

Давши правильну оцінку закону від 22 листопада 1938 року про федеративний устрій ЧСР, В.Ганчин, разом з тим, теж не відійшов від стереотипів, які склалися в радянській історіографії з приводу оцінки діяльності автономного уряду А.Волошина. Прем'єр-міністр Карпатської України продовжував вважатися агентом Німеччини, який не приймав жодного рішення без дозволу Берліна.

Експансіоністська політика Угорщини по відношенню до Закарпаття набула ґрунтовне висвітлення в монографії А.Пушкаша [558, С.21]. Автор довів, що вже на початку 1938 року угорська дипломатія активно втягнулася в підготовку агресії проти Чехословаччини. Дослідник констатував, що після Віденського арбітражу Німеччина «формально зберегла Закарпатську Україну в формі «автономної республіки» у рамках Чехословацької держави. Зробила вона це для того, щоб, по-перше, створити бар'єр між Польщею і Угорщиною і, по-друге, мати коридор, який би зв'язував її з Румунією» [558, С.55]. А.Пушкаш, аналізуючи архівні документи Державного архіву Угорщини, переконливо довів, що вже 18 листопада 1938 року угорський уряд завершив підготовку до захоплення Карпатської України, однак їх спроба виявилася безуспішною через опір Німеччини. Така нагода трапилася тільки в середині березня 1939 року. Вчений пригриметься думки, що вже в січні 1939 року Берлін «пообіцяв Угорщині Закарпатську Україну при умові одночасного німецько-угорського наступу проти Чехословаччини», що і було незабаром здійснено [558, С.77]. У відповідь на «щедрість» Гітлера, 17 березня 1939 року угорський уряд заявив про вихід із Ліги Націй. Безперечно, правий А.Пушкаш, коли робить висновок: «Коли перший Віденський арбітраж задовільнив апетити угорських фашистів тільки частково і гітлерівці не тільки самі, але разом з італійськими фашистами виявили протест проти спроб хортистів діяти самостійно, будапештські

правителі зробили для себе висновок за необхідне підпорядкуватися Німеччині, з тим, щоб у майбутньому ціною поступок німецьким агресорам оволодіти Закарпатською Україною» [558, С.78].

Окремі аспекти культурно-освітньої діяльності уряду Карпатської України піднімалися в працях В.Гомонная [318, 319] та А.Ігната [381]. Однак, протягом 50 – 60-х років не з'явилося жодної спеціальної праці, в якій би аналізувалася багатогранна діяльність уряду А.Волошина в галузі освіти і культури. Численні документи свідчать, що незважаючи на короткочасність свого існування, в краї було чимало зроблено у цьому плані.

Історія Карпатської України подавалася у спотвореному вигляді і в колективних монографіях радянських вчених. Для авторів праці «Шляхом до щастя» підтримка Карпатської України світовою громадськістю розцінювалася як втручання у справи краю імперіалістичної реакції. Автори названої книги переконували, що «народ вірив комуністам, йшов за ними», а «трудящі засуджували зрадницьку діяльність націоналістів» [663, С.31]. У такому ж дусі дають характеристику Карпатській Україні автори багатотомної «Истории Украинской ССР». Вони твердять, що головною метою Карпатської Січі було «посилення терору проти трудящих», а уряд краю був маріонетковим і сепаратистським [379, С.557]. Архівні документи, використані автором даного дослідження, переконують, що Карпатська Січ, навпаки, була створена для захисту Закарпаття від внутрішніх і зовнішніх ворогів.

Незважаючи на псевдонауковість таких висновків, автори «Историографии истории Украинской ССР» прийшли до висновку, що «в дослідженнях радянських істориків на основі конкретного матеріалу викриваються прислужництво українських буржуазно-націоналістичних організацій іноземним державам» [375, С.338]. Аналогічна оцінка працям радянських істориків дається в монографії Д.Данилюка. Вчений твердив, що «радянські історики створили ґрунтовні праці, в яких досліджується «еволюція» виникнення на Закарпатті буржуазно-націоналістичних партій всіх мастей від їх зародження до ганебного кінця» [339, С.79].

Із вищесказаного видно, що дослідження історії Закарпаття бере свій початок в 1938 – 1939 роках. Першими, хто зробив аналіз внутрішньополітичних процесів у Закарпатті наприкінці 30-х років були А.Волошин, В.Гренджа-Донський, І.Роґач, тобто ті, хто перебував на керівних посадах в уряді, або брав активну участь в суспільно-політичному житті краю. Протягом 1938 – 1939 років з'явилися перші праці про Закарпаття в Східній Галичині, які належать перу В.Пачовського, Є.Храпливого, О.Прицака, Р.Голіяна, авторів колективної монографії «Карпатська Україна: географія–історія–

культура». Ставлення комуністів Закарпаття до подій 1938 – 1939 років збільшило своє відображення в узагальнюючій статті О.Борканюка, яка була високо оцінена радянськими істориками у післявоєнний час. Місце Закарпаття в міжнародній політиці напередодні другої світової війни намагалися висвітлити керівники ОУН Я.Оршан, М.Колодзінський, Д.Донцов. Всі ці публікації носили загальний, популярний і нерідко пропагандистський характер. Для них характерна певна ідеалізація суспільно-політичних процесів, що мали місце в краї наприкінці 30-х років. Під час панування угорського окупаційного режиму в Закарпатті історія Карпатської України не досліджувалась.

Незначна кількість праць про Карпатську Україну з'явилася протягом досить тривалого проміжку часу – в 50 – 80-х роках. Переважна їх більшість носила загальний і описовий характер. Найбільша увага приділялась дослідженню історії Закарпатського крайкому КПЧ наприкінці 30-х років. Авторами цих праць були Б.Співак, С.Білак, В.Хайнас та інші. Вони, як правило, ідеалізували закарпатських комуністів, зображуючи їх єдиними захисниками інтересів місцевого населення, засуджуючи «українських буржуазних націоналістів» як агентів фашизму і розпалювачів другої світової війни. Заполітизованість притаманна також працям Д.Буковича, М.Ротмана, І.Гранчака, авторам цілого ряду колективних монографій та історіографічних праць.

Підаючи справедливій критиці радянську історіографію Закарпаття, необхідно відзначити, що в 50 – 80-х роках з'явилися також праці, які внесли вагомий вклад у дослідження міжнародного становища ЧСР і Закарпаття в 1938 – 1939 роках. Їх автори – І.Поп, Б.Співак, В.Ганчин, А.Пушкаш, Ю.Сливка, М.Швагуляк та інші детально висвітлили розвиток політичних подій від Мюнхенської конференції 29 – 30 вересня 1938 року до окупації Закарпаття військами гортистської Угорщини в березні 1939 року. Досить об'єктивно досліджено угорсько-польські, угорсько-чехословацькі, угорсько-німецькі відносини наприкінці 30-х років. Незважаючи на притаманні для радянського часу стереотипи, праці названих авторів, написані на основі великого джерельного матеріалу, містять у собі висновки, які не втратили своєї актуальності і наукового значення по сьогодні.

Якщо для праць радянських істориків було притаманне замовчування, а нерідко й безпосередня фальсифікація Карпатської України, то, починаючи з 1990 років з'явилися більш-менш об'єктивні наукові дослідження. Їх автори, аналізуючи архівні документи, які протягом десятиліть панування однопартійної системи були для них закриті, зробили спроби ґрунтовно висвітлити міжнародне, соціально-економічне і внутрішньополітичне становище краю наприкінці 30-х років. Вони намагалися по-новому оцінити події п'ятдесятирічної

давності, доводячи їх певну історичну закономірність. Для праць, опублікованих на початку 90-х років, характерною стала розкутість їх авторів, можливість вільно висловлювати думки тощо.

У березні 1990 року відбулося перше урочисте святкування річниці Карпатської України. Напередодні цієї історичної події на сторінках газет, причому теж вперше, з'явилися матеріали про неї. Вони різноманітні і прямо протилежні в оцінці тих подій. Хоча більшість дослідників почала оцінювати діяльність А.Волошина та очолюваного ним уряду позитивно, В.Пашкевич продовжував її називати антинародною і авантюристичною, тобто дотримувався стереотипів, вироблених у радянській історичній науці [539]. Цю чергову фальсифікацію рішуче засудили не тільки історики, але й учасники тих подій.

Через деякий час засідав «круглий стіл» вчених Ужгородського державного університету [395], який поставив за мету пошук істини, але так її і не знайшов. Важко було знайти істину тим історикам, хто її десятиліттями обливав брудом. Однак, необхідно відзначити, що під час роботи «круглого столу» в деякій мірі було переглянуто попередні оцінки історії Карпатської України. Саме тоді, 15 березня 1990 року в Ужгороді пройшла перша наукова конференція, присвячена Карпатській Україні. Виступили українські вчені Г.Дем'ян, Ю.Сливка, П.Чучка, М.Швагуляк, Б.Якимович, учасники подій. Вони дійшли до спільної думки, що проголошення 15 березня 1939 року незалежності Карпатської України було актом волевиявлення гілки українського народу, актом рішучим, сміливим, гідним пошани [272, С.74].

В липні 1990 року відбулося вшанування пам'яті президента Карпатської України А.Волошина. Цій події була присвячена наукова конференція, в якій взяли участь провідні українські вчені. Так відбувався хоч запізнений у часі, але закономірний процес повернення А.Волошина і Карпатської України. З цього часу і почалося всебічне висвітлення історії Карпато-Української держави 1938 – 1939 років. Хоча переважна більшість праць вітчизняних істориків, опублікованих в 90-х роках, була присвячена передусім внутрішньо-політичному становищу Карпатської України, проте продовжувалася розробка міжнародного становища краю. Монографії, брошури і статті на цю тематику опублікували М.Болдичар, В.Галас, І.Поп, О.Богів, І.Гранчак, В.Марина, І.Гапоненко, В.Приходько, О.Гринів, О.Довганич, З.Пашкуй, М.Троян, С.Кульчицький, В.Лемак, І.Ліхтей, П.Петрище, О.Росул, А.Трубайчук, В.Худанич, В.Боднар та інші.

Найповніше проблему «Закарпаття в міжнародних відносинах наприкінці 30-х років» висвітлено на сторінках «Нарисів історії Закарпаття». І.Гранчак і І.Гапоненко довели, що в 1937 – 1938 роках міжнародна обстановка в Європі, особливо у Центральній та Південно-

Східній, ще більше загострилася. Якщо для попередніх років був характерний уже традиційний вплив у цьому регіоні Франції та Англії, то з кінця 30-х років ініціативу в свої руки взяли Німеччина, Італія, Польща та Угорщина [327, С.264]. Давши об'єктивну оцінку результатам Мюнхенської конференції, в ході якої Чехословаччина зазнала першого відчутного удару, дослідники детально зупинилися на переговорах між ЧСР і Угорщиною в Комарно (9 – 13 жовтня 1938 р.). На них Угорщина сподівалася заволодіти землями, які були заселені угорцями і провести плебісцит на територіях із змішаним населенням. Безперечно, твердять автори, що «Чехословаччина не могла погодитися на такі умови» [327, С.269] і переговори завершилися безрезультатно. У вирішенні проблеми Чехословаччини, після зриву переговорів у Комарно настав новий етап. Угорщина почала готуватися до розв'язання проблеми з допомогою сили.

Трагічною сторінкою історії Закарпаття був Віденський арбітраж 2 листопада 1938 року, внаслідок якого почався перший етап окупації краю гортистською Угорщиною. Працюючи в празьких архівах, М.Болдижар знайшов цікаві дані про наслідки арбітражу у Відні для Закарпаття. Автор використав значний статистичний матеріал, який свідчив про серйозні втрати малої автономної країни в основних галузях народного господарства. Проаналізувавши становище, яке склалося в краї після арбітражу, М.Болдижар справедливо писав, що «у складних умовах розбудови нового життя перед її урядом (Карпатської України – авт.) стало надзвичайно складне завдання: максимально використати наявний господарський потенціал та створити й примножувати нові можливості. На жаль, дальший розвиток політичних подій не дав можливості проявитися молодому урядові у вирішенні проблем господарського будівництва» [222, С.296].

Міжнародне становище Карпатської України ще більше ускладнилося наприкінці 1938 – на початку 1939 років. Автономна Підкарпатська Русь (Карпатська Україна) у міжнародних відносинах знаходилася в центрі уваги І.Гранчака і В.Приходька [330, С.318 – 327]. Автори праві, коли твердять, що події кінця 30-х років яскраво засвідчували, що Закарпаттям цікавилися не лише сусідні країни, але і великі держави Європи – Німеччина, Італія, Англія, Франція, США. Дослідники простежили пронимецьку орієнтацію уряду А.Волошина, який розраховував лише на її заступництво, проаналізували ставлення до Закарпаття Угорщини, Польщі, Румунії. І.Гранчак і В.Приходько, навівши безліч фактів дипломатичної і військової підготовки нападу Угорщини на Закарпаття, підсумували, що гортисти виступили «не тільки ініціаторами захоплення Підкарпатської Русі, але й ліквідації Чехословаччини як держави» [330, С.327].

Окремі аспекти міжнародного становища Карпатської України напередодні Другої світової війни висвітлили О.Довганич, З.Пашкуй і М.Троян [358]. Вони намагалися з'ясувати проблему, чим же Закарпаття привертало до себе таку посилену увагу з боку великих європейських держав. На сторінках їх спільної монографії описано наслідки Мюнхенської конференції, переговорів у Комарно, Віденського арбітражу, значна увага звернута на масові факти втручання Угорщини у внутрішні справи ЧСР, яке проявилось у засиланні загонів угорських і польських терористів. Дослідники піддали критиці твердження окремих угорських істориків і політичних діячів (А.Уллеїн-Ревіцькі, І.Кертес, Д.Шуйок, М.Каллаї), що «саме весною 1939 року угорська зовнішня політика проявила свою самостійність і Угорщина незалежно від Німеччини загарбала Закарпатську Україну. Незаперечні історичні факти переконливо свідчать, що окупація Закарпаття Угорщиною була здійснена за згодою фашистської Німеччини. Закарпаття було віддане Угорщині як плата за вступ останньої до антикомінтернівського пакту» [358, С. 23 – 24]. О.Довганич, З.Пашкуй і М.Троян одними з перших описали вторгнення угорських військ на територію краю і опір їм з боку захисників Карпатської України. Більш детально це питання висвітлено в працях І.Гранчака, І.Гапоненко [328]. Історики І.Поп, П.Петрище та І.Ліхтей, на основі нових архівних документів, передусім матеріалів військово-історичного архіву в Празі, простежили евакуацію чехословацьких військ в ніч з 14 на 15 березня 1939 року. Вони довели, що попередні звинувачення чехословацьких прикордонників в тому, що вони «боягузливо утікали», «озброювали мадярську національну армію», «не виконали свій обов'язок по захисту республіки» тощо є безпідставними [551, С.42]. Після проголошення 14 березня 1939 року незалежності Словаччини і окупації Чехії і Моравії німецькими військами в ніч з 14 на 15 березня, справедливо вважають науковці, «захистити з юридичної точки зору не було що. Залишалось здійснити організовану евакуацію, якій перешкоджали угорські війська» [551, С.42 – 43], що і було зроблено.

В центрі уваги вітчизняних істориків знаходилися відносини Карпатської України з Німеччиною і Румунією [252, 275, 440]. Автори розглянули українсько-німецькі економічні і політичні відносини, дали аналіз публікаціям у німецькій періодиці 1938 – 1939 років карпато-української проблеми, зробили спробу з'ясувати мотиви орієнтації уряду А.Волошина на Німеччину. Вона «була єдиною країною, яка обіцяла Карпатській Україні своє покровительство. Враховуючи той факт, що жодна з великих країн того часу цього не робила, політичну орієнтацію кабінету А.Волошина на Німеччину слід вважати оправданою і такою, що була спрямована на забезпечення територіальної цілості кордонів молодой держави» [275, С.18].

Місце Карпатської України в політиці країн Центральної Європи наприкінці 30-х років намагалися висвітлити О.Богів, О.Гринів, С.Кульчицький, І.Поп, А.Трубайчук, В.Худанич, І.Гранчак, В.Галас, П.Боднар [203 – 207, 333, 430, 546 – 550, 599, 631 – 633]. Незважаючи на те, що з цілого ряду питань названі автори притримуються різних, інколи протилежних, поглядів, однак всі вони сходяться на тому, що історію Карпатської України необхідно висвітлювати як складову частину єдиної ЧСР, принаймні до 15 березня 1939 року.

В.Худанич піддав критиці твердження окремих істориків, що уряд А.Волошина сприяв розпаду і розчленуванню Чехословаччини. «Насправді ніхто так не боявся зникнення ЧСР, як уряд Карпатської України. Навколо неї були ворожі країни: Угорщина, Польща, які прямо зазіхали на наш край. А.Волошина задовільняло становище триєдиної федеративної Чехословаччини. Усім було ясно, що розпад ЧСР – це одноразово і трагедія Карпатської України» – твердить історик [640, С.127]. Однак, важко погодитися з думкою В.Худанича, яку він наводить в своїй іншій статті, що «український національно-визвольний рух на Закарпатті, уряд А.Волошина ставили собі за мету не тільки зберегти Карпато-Українську державу, але й допомогти усім українцям в їх змаганнях за створення соборної Української держави» [631, С.60]. Протилежної точки зору притримується І.Поп, який вважає, що «говорити про «український континуїтет» подій в краї на межі 1938–1939 рр., тисячолітня історія якого і політичні проблеми ХХ ст. не мали ніякого зв'язку з проблемами Наддніпрянської України, більш ніж патетика. Ці події були складовою частиною європейської передвоєнної кризи, розпаду Версальської системи, до якої східна Україна, як адміністративна частина СРСР, не мала ніякого відношення. Інша інтерпретація цих подій є тільки суб'єктивною уявою провінційних мрійників, що не витримує найменшої позитивістської критики» [550, С.11]. На думку І.Попа, «галас з приводу т. зв. «українського П'ємонту» в Карпатах в 1938 – 1939 років, гідний провінційної театральної сцени епохи романтизму, не міг викликати гострої негативної реакції у Варшаві, Будапешті, Бухаресті та Москві і бажання негайно ліквідувати небезпечне для них вогнище, що саме себе таким прокламувало» [550, С.11].

Відкидаючи як необгрунтовані вищеназвані твердження істориків, вважаємо, що уряд А.Волошина дійсно бажав воз'єднання краю з рештою українських земель, однак, будучи політиком-реалістом, прем'єр розумів, що в умовах, які склалися наприкінці 30-х років, це є нереальним. Саме тому Волошин добивався єдиного – збереження автономних прав у складі федеративної Чехословаччини [297, С.15]. У відповідях на запитання слідчого НКВС в Лефортовській тюрмі 19 червня 1945 року А.Волошин заявив: «Добре пам'ятаю тільки те, що

Мельник запропонував мені і решті членам делегації погодитися на приєднання території Карпатської України до решти українських земель, тобто до Галичини і Радянської України для створення «Самостійної України»... На позицію Мельника я згоди не дав і відповів, що моя ціль полягає в тому, щоб удалити угорців з території Карпатської України і зберегти автономію» [297, С.23].

Окремої уваги заслуговує монографія В.Задорожного і О.Богіва «Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 р. – березень 1939 р.)» [206], у передмові до якої автори скромно зауважили, що присвятили свою працю лише окремим питанням міжнародного становища Підкарпатської Русі (Карпатської України) у 1938 – 1939 роках. «Ми не претендуємо на висвітлення цілісної картини цього становища, – констатують О.Богів і В.Задорожний, – а лише намагаємося звернути увагу на окремі аспекти тодішньої міжнародної ситуації, яка зробила значний вплив на історію Закарпаття наприкінці 1930-х років. І, навпаки, як це і звичайно є, підкарпатські (карпатоукраїнські) події стали детермінантою зовнішньої політики малих і великих європейських держав» [206, С. 5]. Якщо раніше історики розглядали події в Карпатській Україні у зв'язку з загальною чехословацькою кризою, то автори монографії вирішили звернути більше уваги саме на ті аспекти міжнародних європейських відносин, які конкретно торкалися закарпатських явищ 1938 – 1939 років. Ця сторона питання і становить наукову новизну монографії О.Богіва і В.Задорожного, роблячи її актуальною для сьогодення.

У першому розділі монографії – «Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) і політика європейських держав у дослідженнях іноземних істориків» – дається глибокий і неупереджений аналіз широкого масиву історичної літератури з досліджуваної авторами проблеми. Автори запропонували свою періодизацію зарубіжної історіографії, з якою необхідно погодитись. Праці іноземних істориків умовно поділені на кілька груп. До найбільшої відносяться дослідження європейських дипломатичних відносин напередодні Другої світової війни. У цих працях історія закарпатської автономії розглядається переважно у контексті німецької, угорсько-польської, німецько-угорської, античехословацької зовнішньої політики. До другої групи праць відносяться історичні огляди міжнародних відносин 20 – 30-х років ХХ ст. Дослідження історії Закарпаття першої половини ХХ ст. складають третю групу. До останньої умовної групи вчені зараховують праці, присвячені різним аспектам української проблематики. О.Богів і В.Задорожний дали об'єктивну оцінку працям визначних зарубіжних істориків В.Крала, І.Фляйшауер, В.Сетон-Ватсона, У.Шіпера. Б.Гарта, М.Адам, М.Козмінського, Ж.-Б.Дюрозеля та багатьох інших. На превеликий жаль, поза увагою авторів залишився ряд фундаментальних

праць В.Косика, який теж торкався досліджуваної проблеми. Загалом, можна погодитись із висновком, що «зарубіжні дослідники більше уваги приділили саме зовнішньополітичному аспекту закарпатської автономії 1938 – 1939 років. Аналіз цих досліджень дозволяв стверджувати, що в межах історіографічної школи тої чи іншої країни оцінка карпатоукраїнських (підкарпатських) подій не була сталою, а зазнавала певної еволюції протягом 40 – 90-х років ХХ ст.» [206, С. 7 – 19].

У другому розділі – «Проблема автономії Підкарпатської Русі у політиці європейських держав (травень – жовтень 1938 року)» – акцентується на причинах затримки чехословацьким урядом надання краю автономних прав, аргументовано доводиться, що Автономно-Темельдільський союз, очолюваний А.Бродієм, займав яскраво виражену проугорську позицію, що й призвело до падіння першого автономного уряду. Аналогічну позицію займала Руська національна автономна партія, очолювана соратником А.Бродія С.Фенциком. Можна погодитись з мотивацією призначення А.Волошина прем'єр-міністром уряду Підкарпатської Русі. Автори справедливо відзначають, що від середини жовтня 1938 р. у середовищі українофільської течії на Підкарпатті складається пронімецька зовнішньополітична орієнтація. О.Богів і В.Задорожний наводять чотири причини орієнтації уряду А.Волошина на Німеччину. По-перше, відносна пронімецька орієнтація як Чехо-Словацької держави взагалі, так і її федеральних елементів у постмюнхенський період і особливо з часу президентства Е.Гаха. По-друге, потреба зовнішньої міцної протидії угорським, та польським домаганням щодо підкарпатської території. По-третє, наявність з боку Німеччини, хоч і неширих кроків у підтримку українських визвольних змагань. По-четверте, наявність пронімецьких традицій серед частини організацій української діаспори, які встановили контакти з українським рухом на Закарпатті [206, С. 304 – 305].

У третьому розділі монографії О.Богіва і В.Задорожного аналізується робота угорсько-чехо-словацької делімітаційної комісії (листопад 1938 - березень 1939 рр.). Розділ побудований на значній кількості архівних документів, значна частина з яких введена до наукового обігу вперше. Архівні документи доповнюються статтями з «Нової свободи» та періодики європейських країн і Східної Галичини. Варто погодитися з міркуваннями авторів, що «якби віденські угорсько-чехо-словацькі кордони проіснували довгий час і делімітаційні угоди вступили б у повноцінну дію, то результати роботи делімітаційної комісії мали б великий вплив на подальші закарпатські події» [206, С. 45]. Однак, до цього справа не дійшла.

Четвертий розділ монографії присвячений впливу закарпатських подій 1938-1939 років на українців у Польщі та Румунії. Розділ насичений багатьма архівними документами, основу яких становлять

матеріали Центрального державного історичного архіву у Львові. Опрацювання та узагальнення різного роду джерел дозволило О.Богіву і В.Задорожному зробити ґрунтовні висновки, які розділяють більшість сучасних фахівців з історії Карпатської України. Якщо раніше в історіографії акцент робився на вплив галичан в розвиток карпатоукраїнських подій, то автори монографії зуміли простежити також зворотні процеси. «Карпатоукраїнська автономія, – відзначають дослідники, – вплинула на активізацію українських політичних партій і організацій Галичини у боротьбі за українську автономію... Одночасно падіння Карпатської України і вороже ставлення до неї офіційної Польщі привело до зростання впливу підпільної ОУН як у Галичині, так і на Буковині» [206, С. 74]. Заслуговує на увагу твердження, висловлене на сторінках монографії, що «українське політичне лобі було ослабким, щоб вплинути на ворожу політику Варшави щодо Карпатської України. Всі українські заходи в Польщі стали лише свідченням солідарності, виявом свого ставлення до карпатоукраїнських подій, моральною їх підтримкою» [206, С. 74].

Монографію завершує розділ, в якому з'ясовується вплив карпатоукраїнського (підкарпатського) фактору на зовнішню політику Радянського Союзу у період чехословацької кризи 1938 – 1939 рр. Дана проблема вперше піднімається в українській історіографії, і уже один цей факт заслуговує уваги. Розглядаючи зовнішньополітичну діяльність СРСР крізь призму карпатоукраїнського фактору, О.Богів і В.Задорожний умовно виділили кілька періодів. На першому (травень-жовтень 1938 р.) підкарпатським питанням Москва цікавилася лише у межах проблеми угорської національної меншини. На другому (кінець 1938 р.) формується негативне ставлення радянських офіційних кіл до української автономії, відбувається певне потепління польсько-радянських відносин на антиукраїнському ґрунті. На початок 1939 року припадає, на думку дослідників, третій період, коли спостерігаються перші риси радянсько-німецького зближення по мірі відмови Берліна від активної підтримки українського руху. Завершуючи монографію, О.Богів і В.Задорожний дуже слушно відзначають, що «у період чехословацької передвоєнної кризи, у значній мірі під впливом закарпатського фактору, формуються два головні пріоритети європейської політики СРСР напередодні Другої світової війни: недовіра до західних демократій та пошук реальних шляхів до зближення з фашистською Німеччиною» [206, С. 90].

У 1999 році побачила світ колективна монографія «Закарпаття під Угорщиною 1938 – 1944 рр.», серед авторів якої були відомі дослідники історії Карпатської України В.Худанич та О.Довганич [370]. В.Худанич у розділі «Розчленування Чехословаччини й окупація Закарпаття Угорщиною. 1938 – 39 рр.» відзначив: «Зовнішній фактор визначався

тим, що сусідні держави мали територіальні претензії щодо Чехословаччини. Це, зокрема, були вимоги Угорщини щодо своїх співвітчизників, які жили у південній частині Закарпаття і Словаччини. Угорщина ще в 1922 році не хотіла примиритися з реальністю, що в результаті поразки у Першій світовій війні вона втратила владу над значними територіями, поставила перед собою завдання про ревізію Тріанонського мирного договору і відновлення великої Угорщини, в дійсності, загарбання усіх територій, якими володіла до 1918 року. Її союзниця мала також вимоги супроти ЧСР щодо Тешіна і підтримувала ідею спільного угорсько-польського кордону за рахунок окупації Угорщиною Закарпаття» [370, С. 13]. Необхідно погодитися з твердженням В.Худанича, що «наприкінці 30-х років на Закарпатті постав ще один центр західноукраїнського національного життя. Отже, крім зовнішнього тиску на ЧСР, вирішенню державности на Закарпатті сприяв і внутрішній фактор. У кінці 30-х років в ЧСР загострилися і міжнаціональні відносини. Кризу в цих відносинах спричинили вимоги судетських німців стосовно приєднання Судетської області ЧСР до Німеччини» [370, С. 14]. Правий В.Худанич, коли констатує, що незадоволення національною політикою «єдиного» чехословацького народу висловили і словаки. Вони рішуче виступили проти чехословакізму і вимагали своєї рівної участі в розбудові ЧСР. Словацькі лідери мали значну підтримку з боку гітлерівської Німеччини, яка використовувала їх для розчленування ЧСР» [370, С. 14]. Отже, події 1938 – 1939 років допомагають нам краще зрозуміти суперечності в ЧСР наприкінці 80-х років уже минулого століття.

Таким чином, вітчизняними істориками опубліковано чимало праць, в яких висвітлено міжнародне становище Карпатської України наприкінці 30-х років. Це дало змогу зробити певні теоретичні узагальнення, прослідкувати уроки Карпатської України. Ужгородські історики В.Галас та І.Поп вважають, що «можна по-різному оцінювати цей історичний феномен (проголошення Карпатської України – авт.) – від триумфу до трагедії і фарсу. А втім в історії все набагато складніше. Карпатська Україна – це і успіх, і надія, і трагедія одночасно. Успіх – німецької дипломатії і військової стратегії... Трагедія – для Закарпаття, яке знову стало розмінною монетою в руках сильних політичних і державних націй і вже вкотре змушено було спокутувати чужі гріхи» [312, С.116]. На думку І.Гранчака, «проголошення суверенітету Карпатської України хоч і йшло в руслі політики гітлерівського блоку подіяти Чехословаччину, але було вимушеним кроком, історично виправданим. Проголошуючи незалежність Карпатської України, А.Волошин відображав потяг українського населення краю до свободи» [326, С.338 – 339]. В. Худанич переконаний, що «утворення Карпато-української держави стало логічним завершенням довгого процесу

самостійницьких змагань закарпатських українців самовизначити себе як органічну частину українського народу. Саме існування в 1938 – 1939 роках Карпатської України як держави сприяло тому, що про неї заговорив світ. Карпатська Україна в той час була єдиним клаптиком української землі, на якому творилась своя українська державність і, певна річ, була предтечею сучасної суверенної Української держави» [631, С.62].

На нашу думку, оцінюючи сам акт проголошення незалежності Карпатської України, необхідно враховувати, що на нього вплинули два фактори: 1) міжнародний, тобто спроба Німеччини розколоти і послабити єдину і сильну ЧСР; 2) прагнення українців Закарпаття жити державним життям. Віддавати перевагу одному з цих факторів, означає недооцінювати інший. Такий підхід буде одностороннім і однобічним у з'ясуванні досліджуваної нами проблеми.

Аспекти соціально-економічного та культурного розвитку Карпатської України досліджували М.Болдижар [213 – 216], В.Міщанин [496], М.Тиводар [595], М.Вегеш [250], В.Гомоннай [317], Д.Данилюк і М.Кляп [340], В.Зілгалов [372, 373], І.Ліхтей [450], М.Палінчак [530, 531], П.Федака [610 – 613], І.Хланта [625], О.Хланта [626], С.Віднянський [300, 301], Н.Бенько [198] та ін. Досліджуючи соціально-економічне становище Закарпаття після рішень Віденського арбітражу, вітчизняні дослідники довели, що воно значно погіршилось. М.Болдижар зробив аналіз різних груп населення за родом занять. Ці дані дозволили М.Болдижару «конкретніше аналізувати специфіку трудових ресурсів і їх потенційні можливості у розбудові народногосподарського комплексу краю» [213, С.101]. Серйозні втрати мали всі основні галузі народного господарства, перш за все, транспорт і зв'язок, мінімальними були й ресурси краю в сільському господарстві. Вчений констатував, що найбільші надії уряд покладав на розвиток лісового господарства і соледобування.

Незважаючи на складність міжнародного становища і негативний вплив рішень Віденського арбітражу, продовжували розвиватися промисловість, сільське господарство і торгівля Карпатської України. Фактично, тільки лісове господарство і видобуток солі продовжували залишатися прибутковими галузями промисловості. Саме ліс повинен був становити переважну частку закарпатського експорту за кордон. Робилися спроби реорганізувати і централізувати лісове господарство, провести його націоналізацію [284, С.12 – 13]. Певне місце у структурі промислового виробництва посідали підприємства хімічної промисловості, в розвиток яких робилися спроби залучити іноземний капітал. Немаловажну роль в реалізації державних планів Карпатської України відводилися розвитку електрифікації, харчової промисловості.

Українськими істориками зроблено аналіз життєвого рівня закарпатських українців, акцентується на головних завданнях уряду Карпатської України восени 1938 році, які полягали передусім у забезпеченні народу продуктами харчування. Були скасовані окремі податки, виділені додаткові кошти [250, С.29 – 36]. Дається аналіз розвитку медицини, страхування населення, боротьби уряду з безробіттям та інфляцією. Використаний дослідниками джерельний матеріал дає підставу вважати, що автономна держава не мала можливості нормально функціонувати.

Після Віденського арбітражу уряд Карпатської України змушений був перенести столицю з Ужгороду в Хуст. М.Болдижар вважає, що на початку 1939 року його населення досягло 30 тис. чоловік [213, С.102]. Уряд Карпатської України, продовжуючи наївно вірити обіцянкам Гітлера захистити цей маленький клапчик української землі, розробив проєкти розбудови Хуста. Це викликало щире підтримку українців, які проживали в різних країнах світу. У працях вітчизняних істориків наводяться конкретні факти з цього приводу [269, С.160]. Економічне життя Ужгороду дослідив М.Тиводар. За його підрахунками в 30-х роках в Ужгороді нараховувалось 18 тис. працездатного населення, а з окупацією міста угорськими військами його покинуло 7376 чоловік, переважно урядовців і технічної інтелігенції чеської, словацької і української народності [595, С.125].

Сільське господарство Карпатської України теж уповільнило темпи свого розвитку після рішень Віденського арбітражу, адже від краю до Угорщини відійшли найбільш родючі землі півдня країни, що різко погіршило продовольчу ситуацію. Однак, вважають дослідники, Закарпаття ще до 2 листопада 1938 року відчувало продовольчу кризу. Головним завданням уряду Карпатської України було прогодувати населення. Неспроможність вирішити цю проблему власними силами змусила А.Волошина шукати допомоги за кордоном. У працях В.Марини, М.Вегеша та ін. досліджено економічні переговори уряду Карпатської України з Німеччиною та Румунією, внаслідок яких почалися поставки кукурудзи, бартерний обмін закарпатських лісу і солі на продукти продовольства і промислові товари [252, 275, 468].

Хоча вітчизняними істориками не написано спеціальних робіт з проблем культурного розвитку краю в 1938 – 1939 роках, однак дані питання неодноразово ними піднімались. П.Федака детально дослідив діяльність товариства «Просвіта», яке відіграло чи не вирішальну роль у національному самоусвідомленні українців Закарпаття. Проаналізувавши шукову, видавничу і виховну діяльність названого товариства, дослідник підсумував, що «без щоденної самовідданої праці просвітян, їх невпинних і невтомних зусиль в утвердженні і поширенні поміж широкими верствами суспільності національної свідомості ми не мали б

ні триумфальних виборів до Союму Карпатської України 12 лютого 1939 року, ні безприкладного в історії засідання Союму Карпатської України 15 березня 1939 року, ні повторення карпатськими січовиками і студентською молоддю героїзму і трагедії Крут – на Красному полі під Хустом та в інших місцевостях Карпатської України, ні чисельної молодшої порослі, яка пізніше у важких умовах мадярського, а відтак тоталітарного комуністичного режимів на материнській землі та в країнах поселення українців у всьому світі усіма доступними засобами боролась за майбутнє України, за її незалежність і соборність» [612, С.17]. Погоджуючись з такою оцінкою ролі товариства «Просвіта», необхідно також відзначити, що в 1938 – 1939 роках його члени почали діяти менш активно, що пояснювалось багатьма факторами соціально-економічного і політичного плану [296, С.13 – 19].

Розвиток освіти Закарпаття знаходився в центрі уваги В.Гомонная, М.Кляп, В.Зілгалова, С.Віднянського та ін. істориків і педагогів. Дослідниця М.Кляп відзначила, що в 1938 році на Закарпатті нараховувалось 803 народні школи, тобто в 3 рази більше, ніж в 1920 році [402, С.353]. Різко зростала кількість гімназій, семінарій тощо. Автор наводить цікавий статистичний матеріал про розвиток шкільної освіти в середовищі національних меншин краю. Дослідниця високо оцінила внесок у розвиток педагогіки краю А.Волошина, Ф.Потушняка, Ю.Боршоша-Кум'ятського, О.Маркуша та ін., піддаючи критиці твердження окремих вчених, що провідні кадри в освіті Закарпаття становили пришельці. На глибоке переконання М.Кляп, «основу склали місцеві педагоги, корінні жителі краю» [402, С.359]. Розвиток шкільної освіти серед національних меншин Карпатської України досліджували Г.Павленко, В.Марина, Ф.Куля [428, 429, 468, 526]. Після окупації краю Угорщиною в березні 1939 року, «школи національних меншин, в тому числі і німецькі, закрились» [526, С.54]. В.Гомонная вважає, що з приходом гортистів, «докладались максимальні зусилля, щоб змадяризувати і фашизувати українську цивільну молодь» [317, С.31 – 32]. В.Гомонная розглянув педагогічні погляди О.Маркуша, Ю.Боршоша-Кум'ятського, А.Волошина та ін., діяльність яких припадає на період існування Карпатської України.

В часи існування Карпатської України уряд, очолюваний А.Волошином, неодноразово піднімав питання про перенесення Українського вільного університету з Праги в Хуст. До речі, між відомими культурними діячами краю і вченими УВУ протягом десятиліть існували тісні стосунки. Їх вивченням займалися С.Віднянський, В.Пагирия, В.Зілгалов та ін. [300, 301, 372, 373, 527]. В.Зілгалов описав діяльність О.Ольжича, О.Блестіва, Р.Голіяна, В.Старосольського, які в свій час студювали в УВУ і внесли вагомий вклад у розбудову Карпатської України [373, С.161]. Інститут історії

України Національної Академії Наук України видав монографію С.В.Віднянського «Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921 – 1945 рр.)». УВУ по-справжньому запрацював тоді, коли його було переведено в Прагу. Це був найбільш плідний період в історії УВУ. Саме Прага на початку 1921 року стала основним центром української еміграції. В 1921 році до Праги прибули 6 тисяч чол., в 1923 – 23 тис., 1924 – 20 тис., 1925 – 25 тис., 1932 – 10,5 тис., 1936 – близько 9 тис., 1939 – 8 тис. [300, С.18]. Автор довів, що в 1921 році з 5209 зареєстрованих емігрантів-українців 52,4% були селянами, 12,4% – робітниками, 32,4% – представниками інтелігенції, по 1,4% – торгонцями і землевласниками. Вік 82,6% українських емігрантів коливався між 15 і 34 роками. Майже половина мала закінчену середню, фахову і вищу освіту. Найбільше емігрантів було з Галичини – 40,9%, Правобережної (29,9%) і Лівобережної (19,3%) України, а також з Буковини (2,9%), Бессарабії (0,8%), Кубані (0,7%) і деяких інших регіонів Країни [300, С. 19]. Серед викладачів УВУ зустрічаємо імена видатних українських вчених О.Колесси, В.Біднова, І.Горбачевського, Д.Дорошенка, С.Рудницького, І.Панькевича, В.Щербаківського, Д.Ангоновича та багатьох інших. У 1939 – 1945 роках викладачем, а згодом ректором УВУ працював видатний закарпатоукраїнський культурно-освітній і громадсько-політичний діяч, президент Карпатської України Августин Волошин. До цього йому було присвоєно звання почесного доктора права [300, С. 65].

Чіткими і розважливими є висновки автора монографії. «Український вільний університет, – пише С.В.Віднянський, – був заснований насамперед з огляду на потреби міжвоєнної еміграції і діяльність за межами рідного краю його керівництво вважало тимчасовою, готове в будь-який сприятливий момент переїхати на українську землю, туди, де він найбільше потрібний. Але сталося так, що протягом майже чверті століття (1921 – 1945 рр.) місцем його перебування стала Прага, де він тривалий час лишився єдиним українським університетом в світі, хоч і недержавним, приватним, але дійсною всеукраїнською вищою школою і водночас науковою установою. З початку діяльності в Празі УВУ перебував у центрі культурно-наукового життя української еміграції в Чехословаччині» [300, С. 67 – 68]. Необхідно погодитися з висновком автора, що «УВУ успішно виконав поставлені на нього завдання, здобув авторитет й міжнародне визнання» [300, С. 68].

Літературні процеси в Карпатській Україні досліджували М.Кляп, І.Хианта, О.Мишанич [293, 492, 625]. Названими авторами висвітлено творчість В.Гренджі-Донського, Ю.Боршоша-Кум'ятського, А.Патрус-Карпатського, С.Сабола (Зореслава), О.Маркуша, Л.Дем'яна,

Ф.Потушняка, Ф.Могіша, М.Рішка, І.Прлявського, О.Ольжича та ін. Зверталася увага на перебування в краї наприкінці 30-х років і вказано на великий вплив на літературне життя Закарпаття О.Олеся, У.Самчука, С.Черкасенка, Ю.Горліса-Горського, Є.Маланюка, М.Аркаса, М.Чирського, М.Михалевича. Ужгородські вчені Д.Данилюк і М.Кляп досліджували розвиток науки в Закарпатті [340, С.361 – 372], І.Ліхтей – періодичну пресу [452], І.Ліхтей, В.Керецман і Н.Керецман – діяльність громадських організацій [453], І.Поп [552] та М.Тиводар [595, С.142 – 159] – будівництво та архітектуру. Окремі аспекти релігійного життя в Карпатській Україні піднімали в своїх працях М.Палінчак, М.Болдижар, І.Ліхтей, К.Панас, О.Хланта, Н.Бенько [530, 531, 450, 198, 534]. Знаходилися в центрі уваги дослідників взаємовідносини А.Волошина і митрополита А.Шептицького [192].

Найповніше вітчизняними дослідниками вивчена проблематика внутрішньополітичного становища Карпатської України з жовтня 1938 року до середини березня 1939 року. В центрі уваги українських істориків знаходилися такі питання, як 1) боротьба різних політичних сил за автономні права і прихід до влади першого автономного уряду А.Бродія; 2) заміна кабінету А.Бродія автономним урядом А.Волошина; 3) політична діяльність А.Волошина в 1938 – 1939 років; 4) політичні партії та об'єднання часів Карпатської України; 5) вибори до Союму Карпатської України та оцінка рішень першого українського парламенту в краї; 6) виникнення і діяльність Карпатської Січі; 7) ОУН і Карпатська Україна; 8) вплив на внутрішнє становище краю нападів угорських і польських терористів, античеська і антиукраїнська діяльність проугорської «п'ятої колони»; 9) участь українців Східної Галичини в розбудові Карпатської України; 10) оцінка подій 13 – 14 березня 1939 року; 11) матеріальна і моральна підтримка уряду Карпатської України світовою громадськістю; 12) оборонні бої карпатських січовиків, репресії гортистів проти місцевого населення, становище біженців з Карпатської України, діяльність уряду в еміграції; 13) історичні постаті Карпатської України; 14) преса про Карпатську Україну; 15) Карпатська Україна і ідеологія політичного русинства.

Наприкінці 30-х років українці Закарпаття нарешті здобули автономні права. Аналізуючи розгортання політичних подій 1938 – 1939 років у Карпатській Україні, М.Болдижар зробив висновок, що «вони розгорталися надзвичайно швидко і бурхливо. У боротьбі за надання давно обіцяної автономії особливу активність проявили політичні партії «руського» та «українського» напрямів, і ця боротьба завершилася певними політичними наслідками: такої автономії було досягнуто» [213, С.86]. Такий висновок автора слід розцінювати як зовсім новий підхід до вивчення політичних сил, які спричинилися до здобуття краєм автономних прав. Якщо радянська історіографія приписувала цю

перемогу виключно закарпатським комуністам, то зарубіжна – місцевим націоналістам на чолі з А.Волошином. Обидва вищезазнані твердження не можуть вважатися достовірними, а є неповними і однобічними.

М.Болдижар і В.Лемак [219] детально зупинилися на зусиллях представників американських русинів об'єднати обидві народні ради – русофільську і українську (травень 1938 р.), що незабаром і було зроблено. Значного успіху в цьому відношенні було досягнуто в червні 1938 року, коли об'єдналися в один блок аграрна партія і Автономно-Темперобський Союз. Необхідно погодитися з твердженням істориків, що «консолідація найвпливовіших політичних партій краю мала велике значення для досягнення автономії» [219, С.39 – 40]. Після цілого ряду переговорів, 21 вересня 1938 року вперше у Підкарпатській Русі представники обох орієнтацій підписали спільну декларацію з вимогою автономних прав. 8 жовтня 1938 року із представників обох орієнтацій була створена Народна Рада Карпатської Русі, а 11 жовтня перший автономний уряд очолив А.Бродій. Його діяльність знаходилася в центрі уваги М.Болдижара, В.Лемака, В.Ганчина, В.Разгулова, В.Худанича, П.Боднара, Б.Якимовича та ін. [213, 221, 224, 313, 560, 640, 669, 670]. Якщо В.Разгулов [560] ідеалізує А.Бродія, зображуючи його захисником інтересів корінного населення, то переважна більшість істориків однозначно вважає прем'єра Підкарпатської Русі платним агентом Угорщини, який працював на її розвідку під псевдонімом «Берталон». П.Лемак відзначав, що А.Бродій «намагався поєднати питання про чехословацько-угорський кордон із питанням регулювання русинсько-словацького кордону і вимагав одночасного вирішення їх: мовляв, якщо ви все таки віддасте частину Підкарпатської Русі, то поверніть нам те, що забрали у 1919 році, тобто заселену русинами Пряшівщину. Інакше, якщо він не так, ми проведемо плебісцит під міжнародним контролем» [438, С.89 – 90]. В.Лемак вважає, що саме запланований А.Бродієм плебісцит став головною причиною його арешту 26 жовтня 1938 року. В.Худанич і П.Боднар притримуються думки, що арешт А.Бродія був пов'язаний з постійним використанням гасел автономії, з допомогою яких той намагався розчленувати Чехословаччину [640, С.124]. Архівні документи свідчать, що ідея проведення плебісциту з'явилася не в А.Бродія, а була запропонована йому угорським урядом. Виходячи з цього, вважаємо, що необхідно погодитися з твердженням В.Худанича, П.Боднара та ряду інших дослідників.

Призначення А.Волошина прем'єр-міністром та діяльність очолюваного ним уряду досить повно висвітлені в працях вітчизняних істориків. Проте, вчені, нерідко переслідуючи не стільки наукові, як політичні цілі, по-різному оцінюють його. На думку М.Болдижара, на призначення А.Волошина прем'єр-міністром мали вплив ряд факторів, зокрема, висока освіченість, прочехословацька орієнтація і підтримка

цієї кандидатури прем'єром Словаччини Й.Тісо [213, С.81 – 82]. Вважаємо, що думка Й.Тісо з цього питання не мала вирішального значення. Суть полягала в тому, що русофільський напрям в особі А.Бродія і С.Фенцика себе не оправдав, а єдиним сильним напрямом залишився український, який і уособлював А.Волошин. Тобто, його призначення прем'єр-міністром було закономірним. М.Болдижар, В.Худанич, В.Лемак та деякі інші дослідники вважають, що А.Волошин був яскравим представником українського напрямку, хоча і не висував через несприятливу міжнародну обстановку ідеї про возз'єднання краю з Україною.

Позитивно оцінюючи проукраїнську спрямованість уряду Волошина, історики відзначають, що сформувавши свій кабінет виключно з українських політичних діячів, прем'єр-міністр Карпатської України посилив проти себе опозицію в особі русофілів. Таке повне відхилення А.Волошина від досить масового руху, яким був русофільський, було неоправданим і помилковим [284, С.15]. Неоднозначно оцінюється орієнтація уряду А.Волошина на Німеччину. В.Галас та І.Поп твердять, що Німеччина була близька Карпатській Україні «по ідеї, духу і психології» [312, С.16]. І.Гранчак вважає, що А.Волошин «відображав потяг українського населення краю до свободи. Але його вимушена орієнтація на фашистську Німеччину все ж була помилковою» [326, С.339]. М.Болдижар у своїй монографії «Закарпаття між двома світовими війнами» наводить резолюцію Всеамериканського Карпаторуського Народного Конгресу 11 – 12 лютого 1939 року, в якій було засуджено пронімецьку орієнтацію кабінету А.Волошина [213, С.134]. Вважаємо, що необхідно погодитися з твердженнями тих дослідників, які пишуть, що у 1938–1939 рр. «не було ні одного керівника європейської держави, який би не підтримував дипломатичних відносин з Гітлером. Не був винятком і Волошин» [640, С.124].

У працях вітчизняних істориків дається неоднозначна оцінка підготовці і проведенню виборів до Сойму Карпатської України. Р.Офіцинський, вивчаючи листівки з часів Карпатської України, констатував, що на початку 1939 року в Закарпатті точилася боротьба в усіх сферах суспільного життя. Особливо відзначалася «четверта влада» – преса. Проте важлива роль, окрім підривних видань, відводилась і наочній агітації – плакати, листівки, буклети, панно тощо [523, С.130]. Тексти цих листівок були співзвучні терористичним акціям союзників – угорських і польських диверсантів 1938 – 1939 років. Р.Офіцинський підкреслив, що «інтенсивно працював ідеологічний апарат і Карпатської України» [523, С.131]. Українські дослідники довели, що листівкова пропаганда особливо посилалась напередодні виборів до Сойму, адже «уряд доклав усіх зусиль, щоб за короткий час переконати населення в

необхідності голосувати за УНО, хоча протилежної політичної сили не було, а вибори проходили на безальтернативній основі» [250, С.56].

Істориками також зроблені спроби з'ясувати причини відходу А.Волошина від демократії: «Важке внутрішньополітичне становище карпатського уряду, на яке одночасно впливали... внутрішні і зовнішні фактори, а також невпевненість А.Волошина у всебічній підтримці всього населення краю, змусили його піти на певне згортання демократичних процесів. Воно проявилось у забороненні всіх політичних партій і створенні єдиної партії – УНО, що свідчило про авторитарний характер влади у Карпатській Україні. Мали місце також закриття окремих видань, товариств, відкриття концтабору, до якого потрапляли як відкриті вороги, так й інакомислячі» [250, С.78]. На нашу думку, відхід уряду А.Волошина від демократії пояснювався необхідністю створення оптимальних умов для консолідації всіх патріотичних сил Закарпаття і проведення соціально-економічних перетворень в краї. Грунтовні праці про діяльність окремих партій і об'єднань періоду Карпатської України опублікували М.Болдижар і Р.Офіцинський та ін. [213, 214, 308, 521, 524]. Згортання демократичних процесів знайшло своє відображення в працях М.Болдижара [213], М.Вергеша [250], В.Лемака [439], В.Худаняча і В.Боднара [640]. Названі дослідники високо оцінили рішення Союму Карпатської України 15 березня 1939 року, хоча відзначили, що вони мали більш символічне значення, ніж являлися свідченням реальної політики.

«Якщо б А.Волошин не проголосив незалежність Карпатської України, – відзначив І.Гранчак, – то угорські правителі могли оголосити її «нічийною територією» і захопити як колишні землі «свято-стефанської корони» [326, С.338]. На думку М.Болдижара «боротьба за самостійність Карпатської України проходила в умовах гострої передвоєнної політичної кризи, а Закарпаття межувало з країнами, що мали до нього свої чіткі плани» [213, С.96]. Історик вважає, що на шляху боротьби за незалежність нашого багатостраждального краю були окремі елементи триумфу, – здобуття автономії, проголошення самостійності, – але значно більше на цьому було трагедії. Про перевагу трагедії над триумфом писали В.Галас та І.Поп [312, С.16]. Скептично відносячись до акту проголошення А.Волошином незалежності, названі історики, разом з тим, підкреслили, що «незважаючи на те, що суто національна державна ідея методично руйнувала і руйнує локальну самобутню закарпатську державність – вона несла в собі і позитивний заряд» [312, С.17]. Однак, В.Галас та І.Поп вдаються до політиканства, коли заявляють: «Закарпаття по крупинці збирало і збирає безцінний державотворчий досвід (мається на увазі і досвід Карпатської України – авт.), який рано чи пізно неминуче реалізує в історичній перспективі» [312, С.18]. Автори звинувачують закарпатців у відсутності політичної

волі, що виробило в них комплекс державної неповноцінності. Аргументовану критику таким антинауковим твердженням дав у своїх працях О.Мишанич [489 – 491, 493]. «Створення Карпатської України у 1939 р. з її законом про українську мову, – відзначав він, – було природним наслідком розвитку національної свідомості населення краю, що мав свої особливості і був виявом внутрішніх сил і бажання народу» [493, С.11]. З такими міркуваннями необхідно погодитися.

Внутрішньополітичне життя Карпатської України ускладнювали постійні напади угорських і польських терористів, антиукраїнська і античеська діяльність проугорської «п'ятої колонії». Вітчизняними істориками опубліковано чимало праць з даної проблеми. Вони не тільки фіксують факти, але й наводять конкретні приклади організації урядом боротьби з терористами через посилення охорони кордонів, збільшення кількості прикордонників, формування відділів Карпатської Січі тощо. Висвітлюється робота місцевої поліції, яку очолював Ю.Білей, простежується її співробітництво з чехословацькими прикордонниками. Автори праць аргументовано довели, що напади терористів, як і діяльність проугорських елементів, не припинялися аж до вторгнення угорських військ на територію краю в березні 1939 року.

Виникнення і діяльність Організації Народної Оборони Карпатська Січ досліджували В.Ганчин, М.Болдижар і В.Лемак, Ф.Попович, П.Годьмаш, В.Пагіря, В.Пальок, Ф.Фрідманський, О.Хланта, В.Худанич, Б.Якимович, М.Вегеш [213, 221, 244, 247, 308, 350, 634, 637, 670]. Названі автори висвітлили такі питання, як виникнення, кількісний склад і озброєння Карпатської Січі, боротьбу січовиків з угорськими і польськими терористами, участь Січі в захисті краю під час угорського вторгнення тощо. Разом з тим, відзначимо, що дослідники не притримуються спільної думки з цілого ряду питань. М.Болдижар і В.Лемак акцентують увагу на фактах активного втручання січовиків у справи уряду Карпатської України, організацію ними арештів, проведенні погромів та інших акцій [213, 135]. Праця вищеназваних авторів побудована так, щоб із всієї суми джерел вибрати ті, які зображують діяльність січовиків у виключно непривабливому плані. Відкидаючи різноманітні спроби фальсифікації окремих сторін історії Карпатської Січі, історики відзначають, що неможливо заперечити того факту, що саме вона першою в Європі дала бій фашизму, а саме тому імена карпатських січовиків навіки будуть вкарбовані в історію визвольних змагань українського народу за свою державність [247, С.17].

Позитивно оцінюючи діяльність Карпатської Січі, українські історики намагалися також з'ясувати деякі дискусійні питання. Це, передусім, спроба січовиків захопити чеську зброю в ніч з 13 на 14 березня 1939 року, участь окремих керівників організації в підготовці

чимои проти уряду Карпатської України тощо [294, С.186 – 190, 439]. Дискусійними залишаються питання кількісного складу Карпатської Січі. З цього приводу наводяться різні цифри – від 2 до 10 тисяч чоловік [247, С.3 – 6].

Ряд праць вітчизняні історики присвятили участі ОУН в подіях 1938 – 1939 років у Карпатській Україні [245, 264, 265, 571, 572]. Об'єктивності ради, необхідно відзначити, що члени ОУН відіграли неоднозначну роль у розвитку політичних подій кінця 30-х років. Окремі його члени взяли активну участь у спробі державного перевороту, а штаб Карпатської Січі, за винятком М.Колодзінського-Гузара і З.Коссака-Тарнавського, залишив територію краю й емігрував за кордон. Цей факт мав немаловажне значення для подальших політичних стосунків між Проводом Українських Націоналістів та урядом А.Волошина на вигнанні [308]. Однак дана оцінка не перекреслює той великий вклад, який внесли провідні чини ОУН у налагодження стосунків уряду Карпатської України з численними українськими організаціями Європи, США і Канади, про що неодноразово писали дослідники [273, С.48 – 60]. Дану проблему чомусь обминули своєю увагою автори другого тому «Нарисів історії Закарпаття», який побачив світ в 1995 року.

Державно-правову діяльність уряду Карпатської України досліджували М.Болдижар, В.Лемак, Ю.Ганчин [213, 220, 221, 225, 313]. Проаналізувавши функціонування судової системи Карпатської України, М.Болдижар і В.Лемак зробили висновок, що «система судів того часу не виступала незалежною судовою владою» [220, С.292]. Дане твердження мотивується тим, що «по-перше, перестав діяти основний принцип законності, що полягає у положенні: тільки суд може позбавити громадянина належних йому конституційних прав і свобод...», а «по-друге, судові функції здійснювали й окружні начальники, представники виконавчої розпорядчої влади. Такий стан речей робив судову систему фактично «зайвою». Це не могло не привести до свавілля і політичного переслідування з боку чиновників» [220, С.292]. Автори переконані, що «створення жорсткої вертикальної структури виконавчої влади та обмеження громадян у їх конституційних правах свідчать про ознаки авторитарного політичного режиму» [220, С.293]. Ці думки поділяють і деякі інші дослідники [312]. На правотворчу діяльність Ради Міністрів Карпатської України, вважають М.Болдижар та В.Лемак, впливали зовнішні (ОУН, сусідні держави й Німеччина, українська діаспора) та внутрішні (етнокультурна і політична орієнтація населення) фактори. Тому вона не була прагматичною, а інколи мала яскраве ідеологічне забарвлення.

Оцінюючи рішення Союму Карпатської України з юридичної точки зору, В.Лемак справедливо відмітив, що прийняті на ньому

державотворчі акти «мали статус конституційних і визначали форму нового державного утворення» [313, С.316]. З таким твердженням необхідно погодитися, адже проголошення незалежності Закарпаття свідчило про кінцевий розпад федеративної Чехословаччини. Діяльність Сойму та уряду припинилася відразу після проголошення Карпатської України незалежною державою, оскільки край був окупований Угорщиною [313, С.150].

13 березня 2003 року в Закарпатському інституті імені Августина Волошина МАУП проходили наукові читання, присвячені 64-й річниці Карпатської України на тему «Автономний статус – важливий етап на шляху державотворення Карпатської України і сучасність» [485], в роботі яких взяли участь В.Бедь, В.Худанич, П.Федака, О.Довганич, О.Чужа, М.Болдижар та О.Хланта. В центрі уваги дослідників була проблематика державно-правового статусу Карпатської України. Дослідниця О.Чужа констатувала: «Оцінюючи правотворчу діяльність уряду Августина Волошина в галузі державно-правових відносин, зазначимо, що цей напрямок політики був пріоритетним. Саме він був покликаний наповнити реальним змістом права краю як суб'єкта федерації у складі Чехословацької республіки. Проблеми соціально-економічного та культурного розвитку краю в основному залишалися в розмовах, дискусіях та в розробці проєктів» [485, С. 28]. Необхідно погодитись із дослідницею, що «створення жорсткої вертикальної структури виконавчої влади вело до обмеження конституційних прав громадян, особливо права на захист» [485, С. 28]. Цікаві думки висловила О.Чужа з приводу реорганізації всієї судової системи Карпатської України. «Аналіз функціонування судової системи дозволяє констатувати, – вважає автор, – що система судів того часу не виступала незалежною судовою владою, судочинство істотно відрізнялося від судової процедури домюнхенського періоду. По-перше, перестав діяти основний принцип законності, що полягає у положенні: тільки суд може позбавити громадянина його конституційних прав і свобод. У розпорядженні про створення концтабору від 18 листопада 1938 року недвозначно вказувалося, що до нього будуть направлятися особи, проти яких «не можна виступити судовим шляхом». По-друге, судові функції здійснювали й окружні начальники, представники виконавчо-розпорядчої влади. Такий стан речей робив судову систему фактично «зайвою». Це не могло не привести до свавілля і політичного переслідування з боку чиновників» [485, С. 28]. З приходом на територію Закарпаття угорських військ «однією з форм виховання закарпатського населення в «святостефанському дусі» було інтернування та відправка його в робочі та концентраційні табори. Уже в перші місяці окупації всі тюрми і навіть окремі будинки у багатьох містах і селах були переповнені» [485, С. 30].

М.Болдижар, справедливо вважаючи Карпатську Україну «безумовно унікальним явищем в історії державності України» [485, С. 39], разом з тим, підсумував: «На п'ятому та шостому засіданнях Союму розглядалося питання створення уряду самостійної Карпатської України. Питання про обрання уряду відкритим голосуванням було практично вирішено уже на п'ятому засіданні Союму, але щоб штримати формальні дії щодо прийняття закону ч. 2 про обрання уряду Карпатської України було проведено ще й шосте засідання, на якому відбулося друге і третє читання законопроекту ч. 2. Він був прийнятий односторонньо. 15 березня 1939 року о 18 год. 42 хв. закінчила свою роботу перша сесія Союму Карпатської України. Основними підсумками її роботи були: прийняття закону (Конституції) про проголошення самостійної Карпатської України і затвердження її державної форми – Карпато-Української республіки, вибори президента цієї держави, затвердження основних державних символів та обрання уряду республіки. Такими, з нашої точки зору, є основні правові аспекти проголошення Карпатської України. На жаль, Карпатська Україна відбулася лише на етапі проголошення. Інвазія проти неї чужоземних держав перешкодила її діяльності та розквітові» [485, С. 44].

«Самостійність Карпатської України має для нас велике значення як в зовнішньому, так і у внутрішньому аспектах, – відзначив В.Худанич. – Про Україну заговорили всі народи світу. А період державного будівництва Карпатської України консолідував закарпатців і став величезним фактором їх політико-державницького дозрівання. Він доказав, що Закарпаття належить українському народові, що Закарпаття – це земля Української держави» [485, С. 10]. В.Худанич проводить паралелі між Карпатською Україною кінця 30-х років і нашими днями. «Розглядаючи Карпатську Україну з точки зору минулого і сучасності, – твердить вчений, – цілком правомірним є твердження, що вона, Карпатська Україна, навіки увійде в історію, що події 1938 – 1939 років будуть записані в історичні аннали України» [485, С. 11]. На думку О.Хланти, «досвід діяльності Карпатської України використовувався згодом Народною Радою Закарпатської України (НРЗУ), створеної на основі рішень першого з'їзду народних комітетів 26 листопада 1944 року» [485, С. 50].

На початку 90-х років істориками опубліковано чимало праць про участь українців Східної Галичини в обороні Карпатської України. Їх оцінки, знову ж таки, прямо протилежні – від визнання заслуг галичан в подіях кінця 30-х років, до відкритого перекручення фактів, а то й фальсифікації. Нехтуючи архівними документами, М.Макара заявляє, що «в 1938 – 1939 рр. тутешня державність творилася за задумом і під диктовку Берліна руками націоналістичної еміграції, стараннями якої автономна Підкарпатська Русь перетворилася у Карпатську Україну, яка

без відома більшості населення мала стати «зародком самостійної соборної України» під гаслами національної ідеї («нація понад усе»), національної винятковості, місіонерства, що в таких умовах виявилось справою ілюзорною, точніше – авантюрною» [462, С.101]. Із вищесказаного видно, що галичани в оцінці М.Макари є авантюристами, які нав'язали закарпатцям ідею незалежності, хоч ті її не хотіли. На думку М.Болдижара, українська еміграція тільки «рвалася до активної політичної діяльності» і не бажала «займатися господарською діяльністю» [213, С.102].

Про роль галичан в подіях 1938 – 1939 років у Карпатській Україні вони судять всього з одного джерела, згідно з яким галичан Закарпаття цікавить рівно настільки, наскільки воно може бути базою для здійснення великоукраїнських ідей. Безумовно, названий документ відображає далеко не всі форми багатогранної діяльності українців Східної Галичини в подіях кінця 30-х років у Карпатській Україні. Публікації вітчизняних істориків довели, що українці Галичини взяли участь в підтримці Закарпаття. Солідарність галичан проявилася у різноманітних акціях протесту проти окупації Карпатської України, чимало з них виявили бажання особисто допомогти молодій автономній державі. Ця допомога вилилася у масові переходи польсько-чеського кордону, до яких польський уряд віднісся негативно [240, 243, 292]. Нелегальні переходи кордону, в той же час, ускладнювали становище Карпатської України, яке і без того було складним [250, С.105].

Галичани разом із закарпатцями взяли активну участь в безнадійному захисті Карпатської України. Чимало їх загинуло в боях, або потрапили до угорських тюрем і концтаборів. Сотні галичан були розстріляні поляками на гірських перевалах [243, 308]. Українськими істориками проведена певна робота по вивченню публікацій української преси Східної Галичини про розвиток подій кінця 30-х років у Закарпатті [266, 267]. Українську пресу Закарпаття і європейську періодику досліджували Г.Божук, М.Болдижар, В.Задорожний, І.Ліхтей, П.Петрице [208, 210, 273, 452, 541]. Опрацьовані вченими матеріали української і зарубіжної періодики допомагають краще з'ясувати тогочасну обстановку і розширити наші знання про Карпатську Україну. Сприйняття суспільно-політичних процесів у Закарпатті різноманітними організаціями української діаспори в США і Канаді досліджували М.Болдижар і В.Лемак, М.Палінчак [213, 219, 530].

В українській історіографії зроблені спроби описати оборонні бої захисників краю проти агресії угорських військ [244, 245, 328, 352, 358], наводяться статистичні матеріали про кількість жертв, масові репресії проти місцевого населення [308, 403], описано становище біженців з Карпатської України [250, 251]. Серед монографічних досліджень про репресії відомих діячів Карпатської України радянськими органами

шляди заслугове на особливу увагу праця О.Довганича «В тенетах «Смершу». Репресовані діячі Карпатської України: статті і нариси» [354]. Героями нарисів О.Довганича є А.Волошин, Ю.Бращайко, С.Ключурак, Д.Климуш, М.Долина, Ю.Перевузнук, Ф.Ревай та В.Бачинський. У зв'язку з окупацією Карпатської України угорськими військами у березні 1939 року вони опинилися в еміграції. Але це не допомогло. Після визволення Закарпаття і Праги більшість з них були арештовані радянською контррозвідкою «Смерш», засуджені за так званий український буржуазний націоналізм, а то й без суду відправлені в табори ГУЛАГу.

Вітчизняні вчені опублікували праці про А.Волошина в еміграції [282, 297, 522]. Хоча деякі аспекти цих проблем знайшли своє відображення в українській історіографії, однак їх важко вважати дослідженими остаточно. На нашу думку, це пояснюється браком архівних джерел, адже угорські окупанти не вели обліку своїх жертв. Це ж стосується відомостей про діяльність членів уряду Карпатської України в еміграції. Відомо, що після окупації краю Угорщиною, правлячі кола Німеччини не цікавились долею Закарпаття. Доказом цього є той факт, що дослідниками не віднайдено жодної відповіді Гітлера на численні меморандуми А.Волошина.

На відміну від публікацій радянських істориків, на початку 90-х років спостерігається новий підхід до висвітлення окремих постатей часів Карпатської України. Переважна більшість з них присвячена її президенту – А.Волошину. У цьому контексті заслуговують доброго слова публікації останніх років, що з'явилися з-під пера М.Болдижара, В.Задорожного, В.Турияніці, І.Чаварги, В.Ганчина, В.Гомонная, Г.Дем'яна, О.Колянчука, М.Литвина, К.Науменка, О.Мишанича, П.Чучки, М.Олашина, В.Пагирі, І.Підкови, Р.Шусти [213, 214, 221, 270, 277-279, 297, 344, 345, 413, 434]. Окремі автори слушно переглядають свої висловлювання про А.Волошина, що мали місце в попередніх працях. Так, приміром, М.Болдижар справедливо визнав, що А.Волошин «для свого часу була освічена і авторитетна у своїх колах людина» [213, С.33]. Переважна більшість дослідників сходиться на тому, що А.Волошин більше зробив як педагог і науковець, ніж політичний діяч. На думку вже згаданого вище М.Болдижара, А.Волошин «ніколи не займався розробкою проблем самостійності Карпатської України, тим більше, утворенням на її основі Великої України за рахунок приєднання Радянської України, Галичини, Буковини тощо. Разом з тим, аналіз документів однозначно підтверджує, що такі ідеї йому постійно і досить активно нав'язувалися різними емігрантськими силами» [213, С.106]. Погоджуючись в деякій мірі з такими міркуваннями історика, вважаємо помилковим його твердження, що «незважаючи на участь А.Волошина в діяльності різних організацій..., він не готувався до політичної кар'єри і

ніколи не мріяв про неї» [213, С.105]. «Чітко усвідомивши уже в зрілому віці свою національну приналежність і ставши прем'єром автономного уряду, – писав М.Болдижар, – Волошин прагнув домогтися кращого життя для свого народу, утвердити справжню самоуправу та автономію у краї. Але, в цей же час, прем'єр не завжди проявляв твердість, рішучість і самостійність, піддавався впливу різних політиків, які намагалися використати його авторитет для своїх інтриг» [213, С.116]. Та незважаючи на це, «Августин Волошин – колоритна постать в історії нашого краю» [213, С.115].

Авторами змістовного нариску про А.Волошина є О.Мишанич і П.Чучка. Вони, об'єктивно підійшовши до оцінки А.Волошина як політичного діяча, відзначили, що президент «і всенародно обраний Сейм розуміли своє трагічне становище, але вони свідомо пішли на засідання..., щоб не підкоритися угорсько-фашистській окупації... Не можна докоряти й А.Волошину, ні його уряду за те, що сталося в березні 1939 року. Карпатська Україна яка займала не останнє місце в міжнародних відносинах, опинилася у сфері інтересів багатьох країн – Німеччини, Радянського Союзу, Польщі, Угорщини, Чехословаччини» [495, С.16]. Заслуга А.Волошина в тому, вважають дослідники, «що в умовах іноземного поневолення зумів консолідувати закарпатських українців на боротьбу за свою державність, утвердити українську національну ідею за Карпатами. Від подій 1938 – 1939 років на Закарпатті, в епіцентрі яких був А.Волошин, розпочинається новий відлік історії закарпатських українців, який завершився у 1991 року проголошенням незалежності Української Держави» [495, С.36].

Вітчизняними істориками опубліковані нариси про В.Гренджу-Донського, М.Колодзінського, С.Ключурака, П.Стерча, І.Рогача, М.Шимоню, М.Брацайка, О.Ольжича, Ф.Тацинця, О.Борканюка, Д.Климуша, О.Блистіва, С.Єфремова, Д.Няраді, І.Григу, Ю.Химинця, А.Штефана, А.Бродія, Є.Врецьону, З.Коссака, У.Самчука та ін. [246, 258, 263, 283, 296, 308, 317, 348-352, 361, 431, 450, 454, 464].

Проблематика Карпатської України найшла відображення на сторінках фундаментальних узагальнюючих праць з історії України. С. Віднянський у окремому розділі монографії «Уряди України у ХХ ст.», опрацювавши великий джерельний та монографічний матеріал, підсумував: «Отже, протягом півроку в Карпатах існувала українська держава двох типів. Від 11 жовтня 1938 року до 14 березня 1939 року Підкарпатська Русь – Карпатська Україна була автономною частиною федеративної ЧСР. 14 – 18 березня 1939 року Карпатська Україна заявила про себе світу як незалежна держава. При оцінці цієї історичної події важко не погодитися із твердженням дослідників, що акт проголошення Карпатської України самостійною, незалежною державою «був більше результатом спонтанного і стихійного характеру,

який став можливим у зв'язку з певними об'єктивними причинами: політичною кризою в Європі, розпадом Чехословаччини, проголошенням самостійності Словаччини тощо». Більше того, через агресію та окупацію Угорщиною, здійсненими за згодою недавнього «покровителя» Карпатської України – Німеччини, молода незалежна держава, так і не розпочавши свою діяльність, припинила своє існування. Однак, незважаючи на це, вона залишила слід в історії боротьби українського народу за національну державність. Виникнення Карпатської України як держави також зайвий раз продемонструвало перед усім світом, що Закарпаття – українська земля, де живуть українці, які бажають мати свою соборну державність разом зі своїми кровними братами на інших українських землях» [605, С. 288].

Автори колективної монографії «Нариси з історії дипломатії України» справедливо відзначили, що «Третій райх використав Карпатську Україну як пішака на шахівниці агресії й без вагань пожертвував нею, щоб повернути на свій бік Угорщину та заспокоїти Кремль, наляканий можливістю якогось П'ємонту. Напередодні Другої світової війни Захід був байдужим до України, а Радянський Союз і Німеччина вбачали в ній лише плацдарм і джерело ресурсів. Однак прецедент правонаступництва держави й фермент відродження давали підставу сподіванням на майбутнє за сприятливіших обставин» [506, С. 434].

Отже, на сьогоднішній день зроблено чимало щодо дослідження актуальних питань історії Карпатської України. Вже один той факт, що вітчизняними істориками опубліковано кілька сотень ґрунтовних праць, свідчить про такий висновок. Але час заспокоєння ще не настав, попереду чимало роботи. Цікаві думки з цього приводу висловив С. Федака: «На сьогодні ж Карпатська Україна ставить перед нами більше загадок, аніж дає чіткі відповіді. І головна з них – чому процес державотворення перервався на самісінькому піднесенні? Абсолютно жодна з досі запропонованих відповідей на це сакраментальне питання не здатна задовільнити прискіпливого дослідника. Падіння Карпатської України не пояснюється до кінця ні позицією Німеччини (власне – особисто Гітлера), ні так званою економічною нежиттєздатністю Карпатської України, ні збройною перевагою гортіївців, ні нереалізованістю власного військового потенціалу. Інтуїтивно відчувається, що причина носить комплексний характер. Але яке співвідношення мають різні її складники? При яких інших співвідношеннях першопричин Карпатська Україна могла уникнути ліквідації? Чи існували реальні можливості для зміни цього співвідношення на користь Карпатської України? Яку ціну за це довелося б заплатити? Це тільки частина запитань, викликаних лише одним – останнім актом карпато-української драми. Загалом же усіх

актів було дуже багато, і кожний з них порушує своє коло запитань та історичних загадок, які виводять нас на головну проблему сучасної світової історіографії – проблему альтернативності історичного процесу» [615, С. 4 – 5].

Таким чином, перші праці з історії Карпатської України з'явилися ще наприкінці 30-х років, тобто тоді, коли існувала автономна, а згодом незалежна Карпато-українська держава. Однак їх важко вважати науковими. Як правило, вони носили популярний характер. У розвитку вітчизняної історіографії Карпатської України необхідно виділити два етапи. Якщо для першого (40 – 80-ті роки) – характерне замовчування і відверта фальсифікація історії Карпатської України, то на початку 90-х років українські дослідники намагалися по-новому оцінити події кінця 30-х років.

Тематика праць радянських істориків, опублікованих в 40 – 80-х роках, надзвичайно бідна і одностороння. Фактично, в центрі уваги дослідників знаходилися тільки діяльність комуністів Закарпаття і міжнародне становище краю напередодні другої світової війни. Разом з тим, незважаючи на заполітизованість робіт І.Попа, Ю.Сливки, М.Швагуляка та інших вчених, ними опрацьована значна кількість джерел, на основі яких об'єктивно досліджено угорсько-польські, угорсько-чехословацькі та угорсько-німецькі відносини наприкінці 30-х років та місце в них Закарпаття.

Переломний момент у дослідженні Закарпаття припадає на початок 90-х років, коли відбулося засідання «круглого столу» вчених Ужгородського державного університету і були опубліковані перші праці з досліджуваної проблеми. Їх автори в значній мірі переглянули попередні оцінки історії краю. Заслужують уваги праці М.Болдичара, І.Гранчака, В.Лемака, В.Худанича, В.Боднара та інших дослідників. Найповніше історію Карпатської України висвітлено на сторінках другого тому «Нарисів історії Закарпаття».

Серед проблем, які знайшли висвітлення в працях вітчизняних істориків, необхідно назвати такі, як «Закарпаття в міжнародних відносинах наприкінці 30-х років», «Внутрішньополітичне становище Карпатської України», «Соціально-економічний і культурний розвиток краю в 1938 – 1939 рр.». Українськими вченими зроблені спроби проаналізувати державно-правовий статус Карпатської України, висвітлити діяльність автономних урядів А.Бродія і А.Волошина, Карпатської Січі, Українського Національного Об'єднання тощо.

Цілий ряд проблем залишаються дискусійними. Серед них – події 13 – 14 березня 1939 року в Карпатській Україні, зокрема збройної сутички між січовиками і чехословацьким військом, спроба державного перевороту, роль провідних чинів ОУН в обороні краю, оцінка виборів до Союму, їх результатів. Неоднозначно оцінюється також підтримка

уряду А.Волошина різноманітними організаціями української діаспори США, Канади, європейських країн. У працях українських істориків, опублікованих протягом 90-х років, не з'ясовано в кінцевому підсумку таке складне питання, як кількість жертв захисників краю під час першого періоду угорсько-гортистеської окупації.

Отже, вітчизняними істориками проведена значна робота по дослідженню історії Карпатської України, зібрано й узагальнено значну кількість історичних джерел, на основі яких показано бурхливі процеси складного політичного життя краю протягом короткого часу. Однак ряд питань, зокрема соціально-економічне становище Закарпаття наприкінці 30-х років, культурний розвиток краю, охарактеризовані спорадично, описово, або зовсім не згадані. Потребують нової оцінки міжнародні відносини наприкінці 30-х років в Європі і визначення місця в них Закарпаття. Назріла необхідність комплексного дослідження процесу державотворення Карпатської України.

1.4. Зарубіжна історіографія Карпатської України

Вагомий внесок у дослідження історії Закарпаття зробили зарубіжні вчені. Хоча більшість їх праць має переважно мемуарний характер, однак у них використано велику кількість джерел, невідомих вітчизняним історикам. Для цілого ряду цих праць характерна певна ідеалізація подій, в яких автори брали безпосередню участь. Однак ми не маємо права не враховувати той факт, що «лише там можна було писати вільно» [342, С.65].

Одна з перших праць, в якій йдеться про Карпатську Україну, належить перу німецького вченого, що перебував у дипломатичній місії консула Німеччини в Хусті Г.Гофмана, Аксела Шмідта [708]. Для радянських істориків популярна праця А.Шмідта «Україна. Країна майбутнього» була нічим іншим, як черговою спробою фальсифікувати історію України. На думку М.Швагуляка, А.Шмідт був відвертим прихильником і пропагандистом загарбницьких планів Німеччини щодо України і бачив завдання своєї книги в ознайомленні німецької громадськості, щоб вона була краще підготовлена до участі у вирішенні української проблеми, ніж в роки першої світової війни [660, С.70 – 71]. Важко погодитись з твердженням М.Швагуляка, що праця А.Шмідта відкрито висловлювала головну мету фашизму – «перетворити Україну в свою колонію і використати її як плацдарм для продовження агресії далі на схід» [660, С.74].

А.Шмідт не писав книгу на замовлення німецької офіційної влади, про що яскраво свідчать як передмова, так і весь зміст книги. «Коли у листопаді минулого року (1938 – авт.), – писав А.Шмідт, – до мене

звернулося видавництво «Reimar Hobbing» з проханням написати книжку про Україну, українське питання було гарячою темою... Останнім часом в емігрантських газетах за кордоном появляються принизливі матеріали про її колишні території – Галичину і Карпатську Україну, які є гарячими точками на карті Європи» [429, С.82]. В ході написання книги А.Шмідт радився з професорами Українського вільного університету І.Мірчуком та З.Кузелею, що теж свідчить про її проукраїнський зміст. Необхідно погодитись з думкою сучасного українського літературознавця Ф.Кулі, що «книжка Аксела Шмідта дала німецькомовному читачеві достатньо цілісну уяву про історію України, її культуру, життя і боротьбу українського народу в історичному аспекті майже за тисячоліття» [429, С.83].

А.Шмідт простежив історію Карпатської України в загально-українському ракурсі. Об'єктивно оцінивши наслідки Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. для Закарпаття, він відзначив, що навколо краю вміло плели інтриги Польща, Угорщина, Німеччина, СРСР, а «коли Словаччина стала «незалежною», а Чехія підпала під протекторат Німеччини, Карпатська Україна повисла в повітрі» [708, S.187]. А.Шмідт розумів, що уряд Карпатської України, перебуваючи в політичній ізоляції, змушений був подбати про захист кордонів краю. Для цього і формуються загони карпатських січовиків, які «були необучені військовій справі, але сповнені обов'язку і духу захищати волю, свою державність» [708, S.187]. Праця А.Шмідта побачила світ у червні 1939 р., тобто вже тоді, коли Карпатська Україна була окупована військами гортистської Угорщини. Але, не дивлячись на це, автор писав: «Карпатська Україна була сповнена бажання, доказуючи волю і стремління українців, в майбутньому бачити і створити свою власну державу» [708, S.188].

Книга А.Шмідта була не єдиною, яка побачила свого читача наприкінці 30-х років, і яка розвінчувала міфи про терор, голод, хаос, які, ніби-то, панують у краї. В середині березня 1938 р. до Хусту прибув кореспондент італійської газети «Стампа» Тідо Тонеллі. Після зустрічі з А.Волошином і ознайомлення з ситуацією, він у своїх кореспонденціях спростував ці наклепи [429, С.82]. За підрахунками сучасних дослідників, з жовтня 1938 р. по 20 березня 1939 р. у зарубіжній пресі з'явилося більше 80 кореспонденцій про Закарпаття, зокрема в пресі Німеччини, Франції, Італії, Англії [429, С.83]. На нашу думку, їх було значно більше.

В 30–40-х роках з'явилися праці Г.Бальрайха, Краузе-Серволи, М.Корскі та інших авторів [677, 687, 692], в яких давалася оцінка подіям 1938–1939 рр. у контексті загально-європейського історичного процесу. Популярний характер носить праця М.Чулюкідзе «Україна» [717], яка з'явилася на німецькому книжковому ринку в лютому 1939 р., тобто ще

до виборів у Карпатській Україні. Були завершені цілий ряд науково-популярних видань, зокрема, «Карпатська Україна», «Українська література на службі своєї нації», що свідчило про актуальність української проблеми» [252, С.15]. В 1939 р. з'явилися перші праці про Карпатську Україну в США [436, 694, 710] і Англії [718]. Свої думки з приводу короточасного існування Карпато-української держави виклав С.Росоха [707]. Вищеназвані автори високо оцінили сам факт утворення незалежної Карпатської України, однак для них є характерним односторонній підхід до цього унікального явища. На відміну від них, у прогурському дусі написані роботи керівника терористів М.Козми і Т.Ортугая [690, 702]. Вони намагалися виправдати експансіоністську політику гортистської Угорщини стосовно краю. Угорський дослідник Н.Балог-Берій ідеалізував діяльність М.Козми [184].

Оригінальні думки висловив у своїй праці, яка була опублікована в березні 1939 року, професор Клужського університету (Румунія) Д.Софронія [711]. Автор влучно підмітив, що українці в Чехословаччині давно не вчасно почали висувати свої вимоги, бо країна, починаючи з травня 1938 р., перебувала в глибокій кризі [711, S.46]. Якщо до цього додати, що в результаті Віденського арбітражу Карпатська Україна втратила свою південну частину, а в середині держави готувалася «змова», то результат мав би бути закономірним – загибель. Д.Софронія справедливо писав, що «рутенська проблема» налякала Варшаву, яка боялася піднесення національно-визвольної боротьби з боку українців Галичини. Українські депутати в польському парламенті вимагали певної автономії для території, на якій проживають українці» [711, S.48]. Лояльність, яка була характерна для румунського уряду відносно Чехословаччини наприкінці 30-х років, переважає і в працях сучасних румунських істориків, зокрема авторів «Історії Румунії між 1918 і 1981 роками» [686].

В 50–90-х роках дослідження з різноманітних проблем історії Закарпаття з'явилися в Німеччині, Франції, Угорщині, Польщі, Чехії, Словаччині, колишній Югославії, США і Канаді. Помітною сторінкою історико-мовної історіографії про Україну і Закарпаття є праця Н.Коппуера «Карпатська Україна у поміжвоєнний період» [689]. Автор більш-менш детально описав перебіг політичних, економічних та культурних подій в міжвоєнний період, зокрема, історію німецьких поселень на Закарпатті.

Чільне місце історія краю посідає у праці німецької дослідниці з Бонні І.Фляйшхауер [620]. Автор розглядає історію Закарпаття через призму підписання радянсько-німецького пакту про ненапад 1939 року. «Влітку 1939 р. Гітлер, як видно, – пише І.Фляйшхауер, – тимчасово відстоював намір використати так звану Закарпатську Україну в якості пропагандистського і воєнного засобу захоплення Радянської України. В

березні він відкрито поступився нею в нагороду за приєднання до антикомінтернівського пакту угорському регенту Хорті... З свого боку Хорті за згодою Гітлера вимагав в ультимативній формі відторгнення Закарпатської України від Чехословаччини» [620, С.93]. Дослідниця довела, що радянський уряд, завдяки проникненню своєї агентури через групу Шульце–Бойзена–Харнака («Червона Капелла»), був добре поінформований із планами Гітлера відносно Чехословаччини і Закарпаття. Москва знала про виступ Гітлера 8 березня 1939 року, в якому «канцлер перед широкою аудиторією виклав свої плани на найближчий час. Він оголосив про окупацію решти території Чехословаччини гітлерівськими військами не пізніше 15 березня і уточнив подальший хід: на черзі була Польща» [620, С.94]. Оптимістичну доповідь Й.Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б), де йшлося і про Карпатську Україну, І.Фляйшхауер оцінила як таку, що свідчила про переборення радянським диктатором почуття страху.

В центрі уваги німецького дослідника Д.Злепка знаходилися польсько-угорські відносини з жовтня 1938 року до 15 березня 1939 року [720]. Дослідник проаналізував міжнародне становище ЧСР після мюнхенської конференції у вересні 1938 р., зупинившись на територіальних вимогах Угорщини щодо Закарпаття. Автор приділив увагу Віденському арбітражу та його наслідкам, підсумувавши, що захопленням Ужгорода, Мукачева і Берегова Угорщина не задовільнилась [720, S.70-97]. Не одержавши згоди Берліна на повну окупацію Закарпаття, Угорщина разом з Польщею почала проводити спільні терористичні акції [720, S.98-137]. Д.Злепка детально проаналізував роботу дипломатії Угорщини, Польщі, Чехословаччини і Німеччини до 15 березня 1939 року, коли німецькі війська окупували Чехію та Моравію, а угорські – Карпатську Україну [720, S. 138-160].

Значний джерельний матеріал міститься у статті Д.Злепка «Українське питання у 1938 – 1939 роках і Третій Райх», опублікованій у 1994 році [374]. Автор довів, що «теорія Велико–України» виникла в листопаді–грудні 1938 р. з ініціативи Німеччини. «Українську проблему» вивчали спеціальний відділ зовнішньополітичного управління НСДАП «Схід» та Міністерство закордонних справ Німеччини. Радник МЗС Німеччини Альтенбург офіційно доручив німецькому Інституту зовнішньополітичних досліджень та гамбурзькому Інституту зовнішньої політики цю проблему [374, С.251]. Д.Злепка констатує, що названі Інститути не завжди встигали за розвитком зовнішньополітичного курсу Німеччини. «Коли в кінці листопада, – пише автор, – інформації Льоша і Коха (про Карпатську Україну – авт.) лежали на столі у Альтенбурга, ситуація змінилася: на той час уже були вказівки не підтримувати контактів ані з українцями, ані з їх організаціями» [374, С.253]. Тобто, наприкінці листопада 1938

року дискусія про Карпатську Україну як німецьку ідею П'ємонті Великої України затихла.

Д.Злепко наводить цікаві факти про співробітництво керівництва Карпатської Січі з абвером, про діяльність ОУН (Р.Ярий, Ю.Химинець) [374, С.260 – 261]. Автор приділяє значну увагу висвітленню реакції уряду А.Волошина на призначення чеського генерела Л.Прхали міністром Карпатської України. Вчений писав, що «призначення Л.Прхали стояло на порядку денному під час зустрічі державного секретаря М.Долина у Берліні 20 січня 1939 р. з Альтенбургом» [374, С.272]. Отже, призначення Л.Прхали не відбулося без участі Німеччини. Керівні чини абверу висловлювали різні думки, нерідко протилежні, відносно ставлення Німеччини до Карпатської України [374, С.302 – 304]. Із величезного фактичного матеріалу, введеного до наукового обігу Д.Злепком, видно, що Німеччина використовувала ідею створення Великої України на базі Карпато-української держави, бо цього найбільше боялися СРСР, Польща і Румунія, де проживали українці [374, С.250 – 251].

Близькими до праць Д.Злепка, перш за все, за обсягом використаних джерел, є роботи Й.Гоенша [684, 685]. Вчений проаналізував вересневу кризу 1938 року в Чехословаччині, територіальні претензії Польщі до Словаччини, хвилювання Будапешту з приводу ідеї створення польсько-словацької федерації. Він висвітлив ці і наслідки Мюнхенської конференції, переговорів у Комарно, Віденського арбітражу. Й.Гоенш ввів до наукового обігу документи про спробу окремих політичних діячів ЧСР передати Закарпаття Угорщині, мотивуючи цей крок тим, що існування краю в обрізаному вигляді є невиправданним. На думку Й.Гоенша, зміни в уряді Карпатської України, які планувала провести Прага, повинні були привести до порозуміння між ЧСР, Польщею і Угорщиною [684, S.253]. Однак, до цього справа не дійшла. Описуючи вторгнення угорських військ на територію краю, Й.Гоенш підкреслив, що Будапештом володіло таке велике прагнення заволодіти рештою території Закарпаття, що територіальна армія одержала наказ навіть відкинути румунські частини в разі потреби [684, S.263 – 265]. Окремі аспекти історії Карпатської України та діяльності А.Волошина піднімали німецькі історики І.Жегуц та М.Лабунька [364, 434].

Угорська історіографія Карпатської України бере свій початок з вісімдесятих років. У 1938 – 1939 роках Закарпаття відвідали окремі угорські кореспонденти. В лютому 1939 р. поїздку здійснив власкор угорського друкованого органу «Уй Гірек», підсумком подорожі якого була серія статей під назвою «Від Праги до Хуста». Автор писав про господарські труднощі краю, невідрадний стан автобусного сполучення, відсутність товарів у хустських крамницях [272, С.49]. Угорські засоби

масової інформації фальсифікували результати виборів до Союму, доводили, що «українська організація Січ тримає в постійному страху населення, що ця організація з найбільшою злістю накинулася після виборів і проти угорців, і на тих «автохтонів», які в виборах голосували проти влади Волошина [272, С.49]. Вже тоді з'явилися перші праці угорських істориків і політиків, написані в шовіністичному дусі [682, 683, 713, 715]. Думки угорських авторів кінця 30-х – початку 40-х років в деякій мірі співзвучні з твердженнями сучасних вчених Й.Ботліка і Д.Дупки [678].

Змістовним є дослідження угорського історика Д.Ранкі [705]. У його праці акцентується увага на зусиллях Угорщини щодо проведення плебісциту в Карпатській Україні, наслідках Віденського арбітражу, переговорах між Німеччиною і Угорщиною 15 жовтня 1938 р. у зв'язку з прагненням останньої захопити Закарпаття. Автор зупинився на політиці урядів Югославії і Румунії – членів Малої Антанти – по відношенню до ЧСР. Д.Ранкі першим ввів до наукового обігу ряд джерел, зокрема ультиматум міністра закордонних справ Угорщини І.Чакі до чехословацького уряду з вимогою негайної капітуляції [705, 368 – 369 old]. Праця Д.Ранкі, написана на основі великого джерельного матеріалу, з об'єктивних позицій висвітлює міжнародне становище ЧСР і Закарпаття напередодні другої світової війни. Соціально-економічні і культурні умови розвитку Закарпаття в перші місяці угорської окупації дослідив Л.Тілковскі [716].

Окремі питання історії Карпатської України знайшли висвітлення в працях О.Русина [566]. Простежуючи угорсько-українські відносини, вчений відзначив: «Історія угорсько-українських відносин багата прикладами ширих добросусідських взаємин, але у 1938 – 1939 роках їх такими назвати не можна. Суть у тому, що тоді взаємини між цими двома країнами будувалися з допомогою сили, підкріплювалися різними імперськими теоріями. Угорщина намагалася зміцнити позиції за рахунок слабших сусідів. Свої цілі вона намагалася «обґрунтувати» історичними та геополітичними мотивами, передусім несправедливістю Тріанонського миру. Зразком державності проголошувалася святостефанська держава, у якій усі підкорялися угорцям, вважалися християнами» [566, С.146 – 147].

Проаналізувавши угорську пресу кінця 30-х років, О.Русин підсумував: «Взяття Карпатської України, «героїзм», «доброту», братерство гонведів, рондьошгвардійців, чорносорочечників угорські газети описали широко, а страждання населення Карпатської України у цій бійні, становище населення після «прилучення» до Угорщини забуто цілком» [566, С.157]. О.Русин детально описав бої карпатських січовиків з угорськими гонведами і початковий етап окупації краю. 17 березня 1939 року угорські війська вийшли на новостворений польсько-

угорський кордон, а 18 березня закінчилося «визволення Русинів» [390, С.109]. За підрахунками дослідника, тільки 14 березня 1939 року загинуло 120 січовиків. В іншому місці, посилаючись на документ, О.Русин пише про 4500 розстріляних бійців Карпатської Січі [390, С.110]. Ця цифра, безумовно, перебільшена. Ввівши до обігу значний архівний матеріал, передусім із фондів угорських архівів, О.Русин підсумував, що для Німеччини «Закарпаття було необхідне як територія, через яку гарантовано і безперебійно можна постачати всім необхідним антирадянський фронт війни» [390, С.111].

Великий вклад у дослідження історії зовнішньополітичної діяльності Угорщини наприкінці 30-х років внесла відома угорська дослідниця М.Адам [173, 174, 674 – 676]. Нею опубліковані невідомі раніше архівні документи, які проливають світло на цілий ряд проблем історії Закарпаття. Донедавна вони залишалися дискусійними. М.Адам довела, що починаючи з 8 жовтня 1938 року, тобто ще до надання Закарпаттю автономних прав, Німеччина була проти угорської окупації краю [173, С.78]. Вона вважає, що проукраїнська політика уряду А.Волошина відродила в керівників Третього Рейху надії на можливість створення ідеї «Великої Соборної України», для якої Карпатська Україна могла стати П'ємонтою [173, С.91]. Переконавшись, що Німеччина виступає проти окупації краю Угорщиною, остання добивалась, принаймні, нейтралітету з боку Берліна [675, 94 old]. М.Адам детально описала угорські плани щодо окупації Закарпаття. Вся надія, згідно них, покладалася на терористів, які повинні були своїми акціями викликати замішання в краї, а задалегідь створений «Руський Народний Комітет» мав попросити військової допомоги. Акцію дали згоду підтримувати польські збройні сили [675, 97 old].

Аналізуючи зовнішню політику Угорщини відносно Закарпаття, М.Адам висвітлила також угорсько-італійські, угорсько-німецькі та угорсько-польські відносини наприкінці 30-х років. У її працях йдеться про угорсько-чехословацькі переговори в Комарно (жовтень 1938 р.), які не увінчалися успіхом для Угорщини [676, 754–765 old]. На основі достовірних архівних джерел дослідниця довела, що попередник А.Волошина А.Бродій працював на угорську розвідку, хоча йому важко було вільно діяти через пильність чехословацької служби безпеки [676, 833 old]. Що стосується його ідеї приєднати до Підкарпатської Русі Пришівщину, то вона теж зароджувалась в Будапешті. Угорщина також вимігала від А.Бродія домагатися самовизначення краю в складі ЧСР [676, 774 – 777 old]. М.Адам опублікувала угорський ультиматум відносно Закарпаття, адресований уряду Чехословаччини.

Історія Закарпаття в контексті другої світової війни займає чільне місце в праці відомого вченого із Сорбоннського університету (Париж, Франція) В.Косика [419]. «Проголошення автономії Карпатської

України відбулося у той момент, – відзначав дослідник, – коли західна дипломатія займалася згодами про найближчі плани Гітлера й засоби захисту західноєвропейських країн від можливого конфлікту. Оскільки переважала думка, що Німеччина кинеться на завоювання України, то автономія Карпатської України розцінювалась як німецька ідея, перший етап на шляху завоювання Радянської України» [419, С.59]. В.Косик переконливо довів, що надання Закарпаттю автономних прав найбільше перелякало Угорщину і Польщу, які почали підготовку до встановлення спільного кордону [419, С.60]. Становище Карпатської України різко погіршилось після Віденського арбітражу.

В.Косик чітко простежив еволюцію політики Німеччини відносно Карпатської України. «За наказом фюрера, – констатував історик, – Німеччина все більше віддалялась у справі Карпатської України... Угорщина не відкинула ідею анексувати Карпатську Україну й пропагувала негайну окупацію власними силами» [419, С.60 – 61]. Угорщина розробила детальні плани нападу на Карпатську Україну з метою повної її окупації. Німеччина дала згоду тільки в середині березня 1939 р. В.Косик дав оцінку Карпатської Січі, ОУН в подіях 1938 – 1939 рр. у краї. На основі німецьких архівних документів В.Косик довів, що ОУН займала антинімецьку позицію, включаючи й Карпатську Україну [419, С.70]. Про роль ОУН в розвитку політичних подій кінця 30-х років у Закарпатті писали З.Книш, Ю.Пундик, М.Плав'юк [404 – 406, 544, 557]. Якщо Ю.Пундик і М.Плав'юк ідеалізують діяльність ОУН в Карпатській Україні, то М.Турияниця вважає, що вони, оунівці, були авантюристами і відіграли згубну роль в житті краю, прискоривши падіння української влади [601, 602]. Ряд історичних нарисів присвячено відомим діячам ОУН, що діяли в Карпатській Україні – М.Колодзінському, З.Коссаку, Є.Врецьоні та ін. [309, 316, 412, 421].

В американській історіографії авторами праць про Карпатську Україну є П.Р.Магочій, І.Лисяк-Рудницький, В.Маркус, П.Стерчо, В.Шандор, М.Пап та ін. Американський вчений, який викладає в Торонто, П.Р.Магочій – автор фундаментальної монографії «Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848 – 1948)» [456]. Дослідник, об'єктивно проаналізувавши міжнародну ситуацію кінця 30-х років у Європі, відзначив, що «рік 1938 був фатальним для Чехословацької Республіки. Німецька загроза, що ставала дедалі більшою, відколи до влади прийшов Гітлер, у вересні, коли було підписано Мюнхенську угоду, таки стала згубою для країни. Ця угода була першим етапом розпаду Чехословаччини. Отже, на національну проблему й політичний розвиток Підкарпатської Русі почали значно впливати зовнішні події» [456, С.142]. Безперечно, міжнародний фактор суттєво впливав на розгортання політичних подій в

крії, де політичні сили русофільського і українського напрямів добилися довгоочікуваної автономії.

П.Р.Магочій чітко довів, що «під час неспокійних місяців автономії серед великої частини місцевого населення значно виріс авторитет і вплив українофільської орієнтації. Тим часом, коли такі русофіли, як Бродій і Фенцик та русинофільські греко-католицькі клірики, як-от єпископ Стойка і прелат Олександр Льницький, прихилилися до Угорщини, українофіли здебільшого зоставалися лояльними підданими Чехо-Словаччини і противилися усім угорським та польським інтригам проти батьківщини. Оскільки представники українофільської орієнтації проповідували виразні антиугорські погляди, вона швидко поширилась, надто серед молоді» [456, С.148]. З такими думками варто погодитись. Це стосується також твердження історика, що «повернення угорців невдовзі покляло край такому розвитку: нова адміністрація докладала всіх зусиль, щоб затерти будь-які сліди зв'язку краю та його народу з українським рухом» [456, С.148].

П.Р.Магочій високо оцінив результати виборів до Союму Карпатської України 12 лютого 1939 року, які «виявилися надзвичайно вигідними для українофілів», і «пройшли в спокійній поважній атмосфері, без залякувань і підкупу» [456, С.147]. Що стосується проголошення А.Волошином незалежності, то вона на думку вченого, «навидше була символічна, ніж справжня. Край був покинутий празьким урядом, який і сам припинив існування, а також і Гітлером, що змінив свої плани щодо України і не мав потреби в цій, тепер неважливій карпатській території» [456, С.148].

Загалом об'єктивно оцінюючи події 1938 – 1939 років у Карпатській Україні, П.Р.Магочій здивовано зауважує, що «автономний уряд, надто після листопада, вважав себе представником не окремої національності, а радше частиною української нації» [456, С.148]. Не маючи можливості заперечити факту формування національної свідомості закарпатських українців, П.Р.Магочій, разом з тим відмічає, що «по суті, оборона політичної структури, що склалася на той час, і протести проти зазіхань угорських ревізіоністів аж ніяк не конче свідчили про свідомі українські погляди частини місцевого населення» [456, С.148]. Приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини, завершене в березні 1939 року, було другим важливим етапом ревізіоністської політики Будапешта. Однак, справедливо відзначає П.Р.Магочій, «майже за шість років панування угорського режиму не пощастило з'ясувати довіри місцевого населення» [456, С.150].

На думку П.Р.Магочія, «події в Карпатській Україні теж спричинилися до відчуження американських русинів. Коли після мюнхенської угоди у вересні 1938 року Чехословаччину перетворено на федеративну республіку і Підкарпатська Русь нарешті здобула

довгождану автономію, американські русини спершу раділи. Але коли в листопаді того ж року до влади прийшов уряд о. А.Волошина, який переіменував Підкарпатську Русь на Карпатську Україну, американські русини зовсім відчужилися. Незадоволення українською орієнтацією Волошина було таке велике, що провідні американо-русинські організації не висловили протесту, коли Угорщина захопила Підкарпатську Русь у березні 1939 р.» [456, С.151]. Такий підхід, на нашу думку, є надто прямолінійним і однобічним. П.Р.Магочій багато зробив для дослідження історії Карпатської України в бібліографічному плані [696-699].

У 1994 році українське видавництво «Основи» та Інститут державного управління і місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України видали двотомник І.Лисяка-Рудницького «Історичні есе», до якого ввійшли основні праці відомого американського дослідника історії України. На сторінках цієї великої за обсягом праці (1127 с.), вчений не залишив поза своєю увагою історію Закарпаття кінця 30-х років. Перші праці І.Лисяка-Рудницького про Карпатську Україну з'явилися вже в 1939 році. Відразу по свіжих слідах трагедії Карпатської України, 30 березня 1939 року, часопис «Нація в Поході» опублікував його статтю «Карпатській Україні» [445].

Студіюючи історію в Колумбійському університеті протягом 1951 – 1953 років, І.Лисяк-Рудницький збирав матеріали для великої за обсягом праці про Карпатську Україну, однак так і не встиг її завершити. Зате він опублікував змістовну статтю «Карпатська Україна: народ у пошуках своєї ідентичності» [444]. Автор дав оцінку монографії П.Р.Магочія «Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848 – 1948)», охарактеризував основні напрями в суспільно-політичному житті Закарпаття, динаміку націотворчих процесів у краї тощо.

На думку І.Лисяка-Рудницького, пошуки закарпатськими русинами своєї національної ідентичності досягли найвищої точки у 1938 – 1939 роках, коли їхній край, офіційно перейменований на Карпатську Україну, здобув автономну державність у складі сфедералізованої Чехословаччини. Карпатська Україна, як автономна, а згодом самостійна держава, проіснувала всього п'ять місяців. Однак, незважаючи на це, як писав вчений, «короткий період автономії мав один тривкий і необоротний ефект: народні маси на Закарпатті перейнялися українською національною свідомістю» [444, С.468]. Якщо ряд сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників звинувачують А.Волошина в тому, що він послав юнаків на вірну смерть, то І.Лисяк-Рудницький відзначив: «...не буде перебільшенням сказати, що це «хрещення вогнем» остаточно скріпило українську національну ідентичність цього краю» [444, С.469]. Піддаючи критиці П.Р.Магочія,

історик однозначно стверджує: «Магочій не зміг оцінити вирішального значення подій 1938 – 1939 рр. для формування національної ідентичності... Таку хибну інтерпретацію можна порівняти з відображенням у викривленому дзеркалі: усі предмети на місці, але їхні пропорції спотворені» [444, С.469]. З такими думками І.Лисяка-Рудницького важко не погодитися.

Серед дослідників історії Карпатської України особливе місце посідає наукова спадщина відомого американського історика, уродженця Закарпаття, П.Стерча. Він – автор кількох десятків праць з історії Карпатської України [583 – 592]. Хоча головна увага ним зверталася на висвітлення міжнародного становища Закарпаття, однак П.Стерчо також детально проаналізував внутрішньополітичний розвиток краю, зокрема, руйнівний вплив на нього безперервних нападів угорських і польських терористів, яскраво описав захист молодого країни від військ агресора, доводячи, що репресії проти її захисників були грубим порушенням міжнародних правових норм. Автор наводить поіменний список загиблих оборонців краю, великий статистичний матеріал, окремі документи.

Монографія П.Стерча «Карпато-українська держава...» – символічний літопис Карпатської України. Значна частина його праці шевіглює події з жовтня 1938 року до другої половини березня 1939 р., тобто від надання краю автономних прав до окупації Закарпаття військами гортистської Угорщини. Аналізуючи міжнародне становище Карпатської України, П.Стерчо довів, що долю краю вирішував не уряд А.Волошина, а «сильні світу цього», зокрема Німеччина. Даючи оцінку Карпатській Україні, вчений стверджував: «П'ятимісячне існування Карпато-української держави, хоч навіть у федерації з чехами і словаками, в загальному мало колосальне значення не тільки для карпатських українців на даному відтинку часу, але й вирішило раз і на всі часи приналежність Закарпаття до України. Для загальної української справи ці події прислужилися тим, що при їх наявності перебувало заактуалізовано ідею визвольної боротьби, і то не тільки в усіх родах світової преси. Події в Карпатській Україні поставили українську проблему у даному відтинку часу в позицію найважливішої проблеми міжнародної політики багатьох держав» [587, С.221].

Монографія П.Стерча написана на великому джерельному матеріалі. Сам автор писав про це в передмові: «При написанні своєї праці автор користувався 21 збірником публічних документів, 25 творами, що користувались публічними документами, 8 статистичними творами, 85 джерельними матеріалами, 139 книжками, 14 брошурами, 2245 статтями та вістями і 9 неопублікованими джерелами» [587, С.16]. Недоліком праць П.Стерча є ігнорування соціально-економічних проблем, а без їх аналізу, на нашу думку, неможливо з'ясувати

економічні і політичні можливості Карпатської України. Це стосується відповіді на цілий ряд дискусійних питань. У монографії відповіді на них нема. Незважаючи на це, праці П.Стерча внесли вагомий вклад у дослідження історії Карпатської України. Тому не можна погодитися з твердженням авторів колективної монографії «Историография истории Украинской ССР», що його публікації були покликані применшити роль трудящих краю у визвольній боротьбі [375, С.351]. На нашу думку, дослідник, навпаки, дещо навіть перебільшив їх роль.

Карпатська Україна в планах Німеччини і СРСР знаходилася в центрі уваги американського дослідника М.Папа [535]. Аналізуючи виступ Й.Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б) 10 березня 1939 року, вчений констатував, що «ця декларація Сталіна відкрила широко двері до порозуміння між Третім Рейхом і Радянським Союзом. Кілька місяців пізніше, 23 серпня 1939 року, підписаний у Москві договір, на базі якого Гітлер і Сталін стали союзниками і розпочали другу світову війну проти західного демократичного світу. Іронія долі призначила Карпатській Україні відіграти історичну роль між Сходом і Заходом» [535, С.215]. Незважаючи на цей зговір, вважає М.Пап, «збройна боротьба Карпатської Січі, в якій взяли участь крім закарпатців сини і дочки земель Соборної України в обороні своєї рідної держави, ще раз засвідчила перед байдужим світом, що український народ ніколи не зречеться своїх природних і Богом даних прав бути господарем на своїй, потом і кров'ю зрошеній землі» [535, С.214 – 215].

Оригінальні думки висловив у своїх працях В.Шандор [649 – 656]. Він першим зробив спробу дати відповідь на такі дискусійні питання, як бої карпатських січовиків з чеським військом 13 – 14 березня 1939 р., мотиви орієнтації уряду А.Волошина на Німеччину, суперечності в українському таборі, зокрема, підготовка змови з боку молодих націоналістів проти карпато-української влади. «Із зміною політичного статусу Карпатської України на сфедеровану державу, – писав В.Шандор, – змінилася позиція і роль українців у державі. Із національної позиції (за першої республіки) українці стали провідним державно-творчим чинником з обов'язком діяти не тільки з позиції держави, але й на власну відповідальність. Цю зміну у федеративній Чехо-Словаччині не усвідомили собі декотрі карпатські діячі на провідних постах у Хусті. Неправильно зрозуміли її і декотрі наші брати з Галичини. Певним чеським колам одночасно було тяжко зрозуміти і погодитися з думкою, що український уряд став у Карпатській Україні повноправним виконавчим органом» [653, С.70]. Що стосується конфронтації відносин з чехами, то, на глибоке переконання В.Шандора, «вона не була потрібна і не була корисною ані для чехів, ані для нас» [653, С.72]. Відступаючи чеські війська відмовилися передати зброю січовикам і, фактично, Карпатська Січ опинилася віч-на-віч з агресором.

У цьому й «полягає трагізм створених умов, сумний результат тогочасних європейських політичних обставин» [653, С.72].

На науково виважених фактах, широких узагальненнях і роздумах про велич і трагедію Карпатської України, написані праці відомого американського політолога та історика, професора університету ім. Лойоли в Чикаго, головного редактора «Енциклопедії української діаспори» В.Маркуся [469 – 483]. У центрі зацікавлень дослідника знаходилися такі питання, як боротьба закарпатських українців за надання краю автономних прав, виникнення і діяльність Карпатської Січі, реакція організацій української діаспори на розвиток політичних подій в Карпатській Україні, угорська окупація Закарпаття і репресії тертистів щодо його населення, діяльність А.Волошина тощо.

В.Маркусь зробив аналіз державно-правового статусу Закарпаття наприкінці 30-х років. На думку вченого, «утворення автономного уряду Закарпаття в жовтні 1938 року та конституційне оформлення нового юридичного статусу Карпатської України як державного утворення в рамках другої Чехо-Словацької Республіки за конституційним законом з 22 листопада того ж року стали милевими стовпами на шляху політично-державного становлення українського народу Закарпаття» [480, С.33]. Що стосується юридичного статусу Карпатської України з жовтня 1938 до березня 1939 років, то він «далеко переходив рамки автономії, визначені в Сен-Жерменському договорі та чехословацькій конституції з 1920 року. Він наближався до федеративної моделі міждержавних та понаддержавних структур. Очевидно, це була своєрідна модель федералізму, бо перебувала ще в процесі свого розвитку» [480, С.33 – 34].

Проголошення незалежності Карпатської України, глибоко переконаний В.Маркусь, було природним і закономірним явищем. Закарпатці дійшли до «свого повноцінного дозрівання від «народу-племени» і «terra incognita» до самоусвідомлення своєї ідентичності, до програми державного оформлення та ідеї політичної єдності з усім українським народом й українською державою. Хочеться підкреслити, що цей шлях вів Закарпаття «від угорських русинів до Соборної української держави» [473, С.22]. Що стосується окупації краю угорськими військами, вважає В.Маркусь, то найважливішим її результатом було те, що «населення, а насамперед українське, але також і латвійське та румунське, позбулося решток симпатій, які дехто міг мати в 1930-х рр. до давньої Угорщини, до «старих добрих часів». Угорська репресивна політика і зухвалий, часто сліпий, угорський шовінізм, підтримуваний і групою ренегатів серед місцевих людей, викликав у всіх прошарках населення глибоке антиугорське наставлення, що виявилось в діях активного руху опору. Закарпатці скоро почали розглядатися за альтернативами – незалежною Україною, відновленням

Чехословаччини чи за комуністичною Росією... Епізод 1938 – 1944 рр. і його фінал повинен стати доброю лекцією для наших південно-західних сусідів. Але чи той урок історії Угорщина, навчена гірким досвідом, зуміє прийняти й погодитися з новою дійсністю на Сході Європи?!» [370, С. 220 – 221].

Визначним здобутком зарубіжної, зокрема американської, історіографії є видання багатотомної «Енциклопедії Українознавства», на сторінках якої чимало місця відведено історії Карпатської України. Її автори стисло висвітлили такі питання, як наслідки Віденського арбітражу для Закарпаття [299], Організація Народної Оборони Карпатська Січ [335], політичний статус Карпатської України [391, 424, 664]. В «Енциклопедії Українознавства» поміщені невеликі статті про окремих діячів Карпатської України [193, 230 – 232, 363, 401]. Біографічні нариси про А.Волошина, М.Долина і Ю.Ревая опубліковані в збірнику «Бойківщина» [606 – 609]. Нарис про життєвий шлях В.Гренджі-Донського видала З.Гренджа-Донська [331].

Канадський історик О.Баран – автор цілого ряду праць, в яких намагався з'ясувати взаємовідносини між українцями і чехами в складі єдиної федеративної держави та окупацію краю військами гортистеської Угорщини [187 – 189]. Скрупульозне опрацювання празьких архівів дозволило О.Барану стверджувати, що «чехо-словацький уряд кінцем 1938 року вповні підтримував уряд Карпатської України, який, зі свого боку, залишився до кінця відданим чехо-словацькій федерації. То правда, що карпатські українці мріяли також про свободу і незалежну велику Україну, але в тому часі хотіли бути з чехами, які найбільше допомогли в культурному, економічному та національному розвитку малого Закарпаття» [189, С.47]. Відносно ставлення американських українців до уряду Карпатської України, то на глибоке переконання вченого, підкріплене достовірними джерелами, таку місію виконував «один із найбільших ворогів карпатоукраїнського уряду з 1938 року... завзятий русофіл галицького походження др. Олексій Юліянович Геровський» [189, С.41].

Аналіз міжнародної ситуації, яка склалася наприкінці 30-х років, дав можливість О.Барану зробити висновок, що «Карпатська Україна в 1939 році не мала жодної можливості про існування. Вона стала тільки пйонком на шахівниці великодержав Європи» [188, С.136]. «Мадярська агресія, – твердить дослідник, – була не тільки несправедлива, але і нечесна. Мадяри, апробуючи ноту Третього Райху, обіцяли, що вони не будуть переслідувати представників Карпатської України. Але цієї обіцянки вони не додержали» [188, С.136]. О.Баран описав проугорську діяльність Й.Камінського, О.Ільницького, М.Демка, С.Фенцика, Ю.Марини. Що стосується угорського уряду, то він обіцяв закарпатцям автономію зразка 1918 року, однак так її і не дав [187, С.12]. Загальну

характеристику політичних процесів у Карпатській Україні зробили канадські історики О.Субтельний і А.Жуковський [593, 365].

Релігійні відносини в Карпатській Україні досліджував відомий історик історії церкви із Риму А.Пекар. В монографії «Нариси історії церкви Закарпаття» він зробив аналіз розвитку православного руху в краї, охарактеризував становище греко-католицької церкви після Віденського арбітражу, коли вона була поділена між Угорщиною та Чехословаччиною. А.Пекар яскраво описав діяльність апостольського адміністратора в Карпатській Україні єпископа Д.Няраді, якого підтримала «подавляюча більшість духовенства» [540, С.157]. Мукачівського єпископа О.Стойку А.Пекар охарактеризував як «оборонця народніх прав», діяльність якого «останеться бодай частинно загадковою, доки не будуть доступні архівні матеріали цієї доби» [540, С.151]. Біографічні нариси про єпископів Д.Няраді та О.Стойку А.Пекар помістив у своїй праці «Єпископи Мукачівської Єпархії» [703]. Його перу належить також біографія єпископа П.Гойдича [704]. У статті «Мукачівська єпархія і Галицька митрополія» А.Пекар констатував, що Угорщина робила все для того, щоб Мукачівська єпархія не ввійшла до складу Галицької митрополії. Лише за короткий проміжок часу між 1937 і 1939 рр. Мукачівська єпархія була безпосередньо підпорядкована Апостольському Престолові, а влітку 1939 р. вона знов опинилася під владою угорського митрополита-примаса [540, С.402].

Польський історик М.Войциховський [719], розглядаючи німецько-польські відносини в 1933 – 1938 роках, довів, що в травні 1938 року вони не були настільки дружніми, щоб Польща мала який-небудь вплив на Третій Рейх. Автор простежив основні етапи зовнішньої політики Польщі, акцентуючи увагу на відносинах з Югославією і Румунією, які намагалися притримуватись нейтралітету. М.Войциховський детально описав зближення між Угорщиною і Польщею, яке, на думку правлячих кіл цих країн, мало завершитися встановленням спільного кордону. Польща, вважає автор, радила угорському уряду постійно тиснути на ЧСР. Що стосується Угорщини, то вона не завжди знайомила Варшаву із своїми планами.

Польський дослідник М.Козмінський [691] розглянув польсько-угорські відносини напередодні другої світової війни. На думку вченого, зміцненню співробітництва Польщі з Угорщиною сприяв аншлюс Австрії і підготовка Німеччини до розчленування Чехословаччини. Польща поступово відмовлялась від своїх попередніх планів відносно Словаччини. М.Козмінський наводить свідчення польського консула у Відні, згідно з яким між ОУН і військовим командуванням Рейху встановилися тісні стосунки. У праці М.Козмінського йдеться про боротьбу Польщі та Угорщини за створення спільного кордону, який був не чим іншим, як «особистою інтригою К.Кані» [691, С.184].

Різноманітні проблеми історії Закарпаття піднімалися в працях дослідників Чехії та Словаччини. Переважна більшість чеських і словацьких істориків справедливо вважає, що Мюнхенська конференція 29 – 30 вересня 1938 року перетворилася в трагедію Чехословаччини. «Питання про капітуляцію чехословацьким урядом, – вважає В.Крал, – було принципово вирішено 29 вересня», а, фактично, «між 19 і 21 вересня» [423, С.330 – 331]. На думку В.Крала, Е.Бенеш «не вважав мюнхенську угоду історичною поразкою; він наївно вірив в обіцяні Заходом гарантії, а відповідно, в можливість дальнішого існування республіки в урізаному вигляді» [423, С.332]. У монографії «План Зет» В.Крал детально описав план нападу Німеччини на Чехію, який завершився її окупацією [422].

Великий фактичний матеріал міститься в монографії Ф.Лукеша [695]. Автор зробив глибокий аналіз ходу і наслідків конференції в Комарно, Віденського арбітражу, висвітлив ставлення до Карпатської України Румунії, Італії, Польщі, Угорщини, Німеччини. Діяльність А.Бродія і С.Фенцика, вважає Ф.Лукеш, які саботували переговори з Угорщиною, давала привід останній до окупації Закарпаття. Під час підготовки до окупації території краю в листопаді 1938 року, уряд Польщі намагався «залишитись в тіні» [695, S.139]. Дослідник детально зупинився на ідеї створення спільного польсько-угорського кордону і висвітлив позицію Німеччини відносно нього. Цікавими є міркування Ф.Лукеша про відносини між урядом ЧСР і Карпатською Україною. Він вважає, що в Празі боялися викликати незадоволення Німеччини, а тому Р.Беран взяв на себе зобов'язання придушити націоналістичний рух в Карпатській Україні. Цю місію повинен був виконати генерал Л.Прхала. Історик висловив думку, що празький уряд зондував ґрунт в Польщі і готовий був до покращення відносин з Угорщиною [695, S.242 – 243].

Р.Квачек досліджував відносини Чехословаччини з країнами Малої Антанти – Румунією та Югославією. Історик зробив аналіз переговорів країн Малої Антанти з Угорщиною, висвітлив відносини Німеччини з Румунією і Югославією, конференцію в Бледі [693, S.427 – 430]. Чеськими і словацькими істориками неодноразово піднімалась проблема об'єднання Пряшівщини з Карпатською Україною. Ще в серпні 1937 року у Пряшеві відбулися збори культурно-освітніх діячів Пряшівщини, які висловили бажання «жити в автономній Закарпатській Україні». Збори надіслали чехословацькому урядові меморандум, однак відповіді не отримали. Безуспішною була і спроба 10 травня 1938 року. Дану проблему піднімав І.Ванат [237 – 239]. Політичний розвиток ЧСР від вересневої кризи 1938 року до середини березня 1939 року, акцентуючи увагу на становищі Закарпаття, дослідив Л.Сушко [712].

Словацький дослідник Я.Кокошка простежив стосунки ОУН з Німеччиною, зокрема описав зустріч керівництва Карпатської Січі з

А.Мельником і німецьким консулом Г.Гофманом в Перечині (листопад 1938 р.) [688, S.120]. М.Мушинка [501 – 503] і Т.Беднарджова [195, 196] опублікували історико-біографічні нариси про А.Волошина і С.Ключурака. В центрі уваги істориків колишньої Югославії знаходились питання взаємовідносин між Карпатською Україною та українцями Югославії. Про це писали Р.Мизь, В.Паплацко, М.Цап, Я.Олеяр, Д.Латяк [435, 488, 537, 641, 511]. Названими дослідниками ґрунтовно висвітлені матеріали про Карпатську Україну, які друкувалися на сторінках української періодики Югославії, робиться висновок, що югославські українці зробили все для того, щоб втікачі з Карпатської України мали все необхідне для нормального існування під час свого перебування в Аґребі, Руському Керестурі, Шіді.

Таким чином, історія Закарпаття знаходилася в центрі уваги дослідників Німеччини, Франції, Угорщини, Польщі, Чехії, Словаччини, Ватикану, колишньої Югославії, США і Канади. Переважна більшість їх праць присвячена висвітленню міжнародних відносин напередодні другої світової війни і місця в них Чехословаччини та Карпатської України. Зарубіжними істориками доведено, що Мюнхенська конференція, а також Віденський арбітраж, мали згубні наслідки для Чехословаччини. Міжнародний фактор впливав на внутрішньополітичний розвиток краю. Характеризуючи його, зарубіжні дослідники роблять висновок, що Карпатська Україна не мала жодних можливостей існувати як незалежна держава. З цілого ряду проблем історії Карпатської України зарубіжні вчені не притримуються спільної думки. Перш за все це стосується датки подій 13 – 14 березня 1939 р., коли набула кульмінації конфронтація у відносинах між українцями і чехами. Проголошення незалежності Карпатської України зарубіжною історіографією зображується як, з одного боку, вплив міжнародного фактору, так, з другого, зростання національної самосвідомості закарпатських українців. Сам акт проголошення незалежності 14 березня 1939 року був більш символічним, ніж свідченням реальної політики. У працях дослідників зарубіжжя відображено державно-правовий статус Закарпаття, роль церкви в суспільному житті краю. Однак, ними проігноровано, за певним винятком, соціально-економічний розвиток Закарпаття в 1938 – 1939 роках, а культурне життя краю висвітлюється тільки в загальних рисах. За кордоном, поки-що, не видано дослідження, в якому б робився комплексний аналіз соціально-економічних, політичних і культурних процесів у Карпатській Україні наприкінці 30-х років.

Із вищесказаного випливає, що історіографія історії Карпатської України бере свій початок з кінця 30-х років, коли з'явилися перші праці. Їх авторами були українські, німецькі, американські дослідники та вчені інших країн. Історія Карпатської України була суперечливою, а тому неоднозначність і суперечливість притаманна для перших публікацій про

неї. Автори, залежно від своїх політичних переконань, по-різному давали оцінку історії виникнення і діяльності карпато-українського уряду. Одні з них його ідеалізували, інші, навпаки, називали авантюристичним і таким, що привів закарпатських українців до національної трагедії.

З приходом радянських військ в Закарпатську Україну і встановленням радянської влади, на історію Карпатської України було накладено заборону. З'являлися тільки праці, в яких розвінчувався «український буржуазний націоналізм» в особі А.Волошина, Ю.Ревая, братів

М. і Ю.Бращайків, С.Ключурака. Більш-менш об'єктивні дослідження почали з'являтися тільки на початку 90-х років, коли перед науковцями відкрилися архіви і вони могли вільно висловлювати свої думки. Протягом другої половини 40-х–80-х років не було надруковано жодної об'єктивної праці про внутрішньополітичні процеси кінця 30-х років у Закарпатті. Виняток становлять, хіба-що, дослідження міжнародних відносин в 1938 – 1939 рр. У цьому плані вітчизняними істориками зроблено чимало. Вони проаналізували Мюнхенську конференцію і Віденський арбітраж 1938 року, довівши весь трагізм їх наслідків для Чехословаччини і Закарпаття. Незважаючи на значну джерельну базу цих досліджень (використані архівні фонди Німеччини, Угорщини, Чехословаччини, Польщі), однак міжнародна ситуація кінця 30-х років у Європі зображувалася виключно на фоні зовнішньополітичної діяльності СРСР – єдиної країни, яка, на глибоке переконання авторів, хотіла миру в світі.

Період другої половини 40-х – 80-х років у розвитку історіографії Карпатської України можна вважати застійним. Цього не можна сказати про праці зарубіжних істориків, які мали можливість вільно висловлювати свої погляди на те чи інше суспільно-політичне явище. Праці про Карпатську Україну з'явилися в Німеччині, Франції, Польщі, Угорщині, Чехії, Словаччині, Ватикані, колишній Югославії, США і Канаді. Їх авторами були, в основному, уродженці Закарпаття, які в свій час емігрували за кордон.

Зарубіжні історики внесли значний вклад в дослідження історії Карпатської України. Вони детально проаналізували міжнародні відносини напередодні другої світової війни, показали місце в них Чехословаччини і Карпатської України. Їх праці написані на основі величезної джерельної бази архівних і опублікованих матеріалів. На жаль, це не відноситься до дослідження ними соціально-економічного і внутрішньополітичного становища Закарпаття, що необхідно пояснювати браком архівних джерел, які знаходяться в Україні. На нашу думку, брак цих матеріалів і призводить до певної ідеалізації суспільно-політичних процесів, які відбувалися в краї. Для переважної більшості зарубіжних дослідників Карпатська Україна – держава, де все населення щиро

підтримувало українську політику А.Волошина, бажаючи якомога швидшого проголошення незалежності. Ними обходяться, або замовчуються, такі дискусійні питання історії Карпатської України, як суперечності між українцями і чехами, конфронтація в самому українському таборі, яка згодом переросла у спробу здійснення державного перевороту проти законної влади. У цьому плані виняток становлять, хіба-що, праці В.Шандора, В.Маркуся, Й.Сарвадія та деяких інших дослідників.

На початку 90-х років побачили світ перші дослідження історії Карпатської України, написані з об'єктивних позицій. З того часу опубліковано понад триста праць. Їх автори підійшли з нових позицій до характеристики суспільно-політичних процесів у краї наприкінці 30-х років. Ними були опубліковані монографії, наукові і науково-популярні статті, в яких зроблено спробу висвітлити різні аспекти соціально-економічного, політичного і культурного розвитку Карпатської України. Вітчизняні дослідники не обійшли такі проблеми, як державно-правова діяльність уряду А.Волошина, роль церкви в суспільно-політичному житті краю. Багато зроблено для з'ясування дискусійних питань, встановленню вірогідної кількості жертв захисників краю, діяльності уряду Карпатської України в еміграції. Поряд із узагальненням великої кількості архівних документів, вітчизняними істориками широко залучаються мемуари (опубліковані й усні), які є цінним джерелом у з'ясуванні складних історичних процесів наприкінці 30-х років.

Даний історіографічний огляд дає можливість стверджувати, що вітчизняними і зарубіжними істориками зроблено чимало в плані дослідження історії Закарпаття. Однак, як видно з наведеного матеріалу, комплексного і сюжетного аналізу вітчизняної та зарубіжної літератури з основних проблем історії Закарпаття ще не проведено, маються лише окремі фрагментарні праці з обмеженим, нерідко поверховим, діапазоном проаналізованих питань. Прийшов час підготувати дослідження історії Карпатської України, в якому б робився комплексний аналіз міжнародного становища, соціально-економічного, внутрішньо-політичного і культурного розвитку Закарпаття наприкінці 30-х років.

1.5. Еволюція багатопартійності в Закарпатті у 20 – 30-х роках ХХ століття: характеристика джерел

Джерельна база дисертаційного дослідження великою мірою залежить від збережених в архівних фондах оригінальних документів, що можуть стати основою вивчення процесу становлення та розвитку політичних партій упродовж 20 – 30-х років ХХ століття, дають

можливість проаналізувати їх структурно-організаційну будову, політико-партійне лідерство, підтримку електоратом тощо. Ознайомившись і використавши для дослідження здобутки історичної науки з даної проблеми, автор намагався ввести в науковий обіг ряд нових архівних джерел. Зокрема, нами опрацьовані документи, які зберігаються у фондах Державного архіву Закарпатської області (ДАЗО) в містах Ужгород та Берегово [1], Закарпатського краєзнавчого музею (Фонди ЗКМ) в м. Ужгород [2], Центрального державного архіву Чеської Республіки в м. Прага (Statni Ustredni Archiv v Praze (SUA)) [5], Архіву Міністерства закордонних справ Чеської Республіки в м. Прага (AMZV) [3], Словацького народного архіву в м. Братислава [4]. Зокрема, цінними матеріалами є програми й статuti політичних організацій, передвиборчі агітаційні листівки та прокламації, кандидатські списки та бюлетені для голосування на виборах різних рівнів. Неопубліковані архівні джерела складають першу групу джерелознавчої документації.

Другу групу становлять опубліковані джерела, як вітчизняні, так і зарубіжні. Збірники опублікованих архівних матеріалів виходили у світ не регулярно. Незважаючи на те, що більшість документів, які було видано в радянський період, мають однобокий ідеологічний зміст, містять велику кількість оригінальних матеріалів стосовно досліджуваної проблематики. Окремі аспекти політико-партійного життя знайшли своє відображення у збірниках документів, виданих ученими Ужгородського університету. Тільки об'єктивний аналітично-критичний аналіз документів, відмежування від комуно-радянського викладення змісту в окремих із них, дозволяє реально оцінити їх наукову вагу.

Нарешті, до третьої групи джерел відносимо матеріали тогочасної періодичної преси, а особливо газети та журнали, які виступали офіційними друкованими органами політичних партій.

Науковий інтерес щодо досліджуваної теми привернули фонди Державного архіву Закарпатської області (ДАЗО), в яких міститься цінний матеріал з проблем становлення та розвитку політичних партій міжвоєнного Закарпаття. Серед них особливо слід назвати фонд 2 «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді» [1.1], фонд 13 «Мукачівське жупанське управління, м. Мукачево» [1.3], в яких знаходимо інформацію про розгортання первинних партійних осередків різних національно-культурних і політично-ідеологічних орієнтацій. У фонді 3 «Президія уряду Карпатської України в Хусті» [1.2], фонді 14 «Брегівське жупанське управління, м. Берегово Підкарпатської Русі» [1.4], фонді 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі» [1.6], фонді 46 «Канцелярія губернатора Підкарпатської Русі в Ужгороді» [1.7], фонді 63 «Цивільного управління Підкарпатської Русі» [1.8], фонді 1056 «Адвокатська контора Брашайка» [1.10], фонді 1146

«Секретаріат Руської хліборобської партії» [1.11] містяться матеріали про діяльність різних політичних партій, їх структуру, програмні та статутні положення, передвиборчі агітки, плакати тощо. Із матеріалів фондів дізнаємось також про активну антидержавну діяльність угорської агентури.

Великий фактичний матеріал дають і Фонди Закарпатського краєзнавчого музею в м. Ужгород (Фонди ЗКМ) [2]. Зокрема, нами використано документи УМ – 8073 під інвентарним номером 69, в якому знайомимось із програмними засадами партії Підкарпатський Земледільський Союз (ПЗС). Інвентарний номер архіву 2403 дає цінні відомості про становлення й діяльність Руської Національно-Автономної Партії, а інвентарний номер архіву 2390 – про Партію Невдоволених Автохтонів (Тутешняків). Архівні джерела УМ – 7987, 1 – 366 зберігають інформацію про розбудову та реорганізацію місцевого крайкому Комуністичної Партії Чехословаччини. До того ж нами використано фонди під інвентарними номерами архіву 2405, 2862, 2864, 4400, 4822, 4823, 4843, 5363, 5819 (I – 107), УМ – 7895, 10755. У них містяться матеріали, що стосуються як буденної життєдіяльності політичних партій, так і в час виборчих процесів. Тут знаходимо й списки членів керівництва політичних організацій, кандидатські списки, передвиборчі інструкції, партійні циркуляри, агітаційні прокламації та звернення, афіші тощо.

Цінним доповненням вітчизняних архівних документів є матеріали Центрального державного архіву Чеської Республіки (Statni Ustredni Archiv v Praze (SUA)) [5]. Найбільшої зацікавленості для даної проблеми потребує фонд Президії Ради міністрів, у якому зберігаються справи: 56 – «Організація політичного управління Підкарпатської Русі» (Organisace politicke spravy Podkarpatske Rusi) [5.1.1], 84 – «Повідомлення про діяльність політичних партій на Підкарпатській Русі» (Hlasi o cinnosti politickych stran na Podkarpatske Rusi) [5.1.2], 92 – «Справи політичних партій на Підкарпатській Русі: Автономний Земледільський Союз» (Zalezitosti politickych stran na Podkarpatske Rusi. Zemedelsky autonomni vojuz) [5.1.3]. Оригінальними також є відомості про участь партій у виборах, їх можливості використовувати агітаційну кампанію тощо. Подібну інформацію маємо можливість отримати з фонду Архіву канцелярії президента Чехословацької Республіки, що знаходиться в Словачькому народному архіві м. Братислава, зокрема справи, що стосуються агітації в прикордонних районах зі Словаччиною [4.1.1]. Використаний нами фонд архіву Міністерства закордонних справ Чехословацької Республіки подає інформацію про античеську проугорську пропаганду [3.1.1].

Джерельну базу дисертаційного дослідження складають і опубліковані документи. У радянські часи було підготовлено до друку

та видано цілу низку архівних документів, що виходили в серії «Шляхом Жовтня» [22 – 26], а також такі як «Документи розповідають» [11], «Документи свідчать» [12], «Таємне стає явним» [18]. Щоправда, відбір архівних матеріалів носив заполітизований характер. Упорядники цих видань, як правило, включали документацію, яка була пов'язана виключно з комуністичним рухом у краї (його позитивний бік), натомість ігнорували об'єктивними оригінальними справами, які б розкрили повну картину тогочасного суспільно-політичного життя. Автор підходить критично до вивчення цих та інших документів. Перш за все тут знаходимо відповіді на запитання щодо виборів різних рівнів, передвиборчої агітації, міжпартійних суперечок та партійного протистояння в сільській місцевості, діяльності комуністичних партійних осередків та багато іншого.

На допомогу досліднику видано й тексти промов та інтерпеляцій депутатів-комуністів у чехословацькому парламенті впродовж 1921 – 1938 років, які також носять переважно тенденційний характер [6, 14, 27].

Заслужують на увагу й архівні матеріали поміщені в празькому збірнику документів «Антифашистська і народно-визвольна боротьба чеського і словацького народу в 1938 – 1945 рр.» [30]. Тут зокрема, нас зацікавили матеріали кінця 30-х років минулого століття. Цінним історіографічним джерелом виступають також програми та інші офіційні документи політичних партій, що розглядаються у дослідженні [7, 8, 13, 15, 16, 17].

В останнє десятиліття з'явилися у світ нові збірники документів, які проливають світло на окремі аспекти досліджуваної проблеми. На принципах об'єктивного історизму вони подають фактичний опис політико-партійної життєдіяльності краю. Особливий науковий інтерес становлять збірники документів про зовнішньополітичну діяльність урядів Угорщини та Польщі, що мали безпосередній вплив і на розвиток внутрішньополітичного життя міжвоєнного Закарпаття [28, 31]. Особливо цікавими є збірник документів виданий у Польщі «Акція «Лом», де знаходимо багато необхідної для даного дослідження оригінальної інформації [31].

Джерельну базу монографії доповнює документальний щоденник відомого українського громадсько-політичного та культурного діяча, письменника В.Гренджі-Донського «Щастя і горе Карпатської України» [9]. Він є цінним джерелом з історії становлення та діяльності партії УНО. Особливої уваги заслуговує опис процесу розбудови структурно-організаційних основ партії та її участі у державотворенні Карпатської України. Детальний опис партійного апарату, структурних та організаційних основ політичної організації подано автором з такою точністю, що дослідник може скласти мозаїку щоденних трудових

партизанаратчиків. Тут знаходимо відомості і про підготовку та участь у виборах до Союму Карпатської України, вплив партії на електорат тощо.

Важливе значення серед опублікованих джерел мають і законодавчі документи Чехословацької Республіки, зміст яких стосується суспільно-політичного життя Підкарпатської Русі [29, 32, 33].

Архівні й опубліковані документи доповнюються матеріалами періодики, передусім офіційних друкованих органів партій, де знаходимо багатий матеріал як із внутріпартійного життя, так і міжпартійної боротьби. Серед використаних нами періодичних видань слід назвати «Вперед» [35], «Земля і Воля» [37], «Земледельская Политика» [38], «Карпатська Правда» [41], «Карпато-русский Вестник» [42], «Народня Сила» [43], «Нова Свобода» [44], «Руська Нива» [45], «Русская Земля» [46], «Русский Вестник» [47], «Свобода» [50], «Українське Слово» [51], а також журнали-альманахи «Календар «Землі і Полі» [39], «Русский земледельческий календарь» [48 – 49] та ін.

Таким чином, джерельна база досліджуваної проблеми є достатньою для наукового опрацювання і сприяє вивченню однієї із «білих плям» політичної історії Закарпаття в ХХ столітті.

1.6. Історія політичних партій у працях вітчизняних дослідників

Перші праці вітчизняних дослідників, що привертали увагу до політико-партійної розбудови в тогочасній Підкарпатській Русі знаходимо вже у двадцятих роках минулого століття. Як правило авторами цих праць були безпосередні свідки політичної життєдіяльності місцевих жителів, а подекуди й самі учасники партійного життя краю. Так, один із відомих лідерів проукраїнського громадсько-політичного руху в Закарпатті Михайло Брашайко став автором цікавої статті «Політична ситуація Підкарпатської Русі 25 років тому назад і тепер», в якій вказав на партійну роздробленість та назвав найбільш потужні політичні організації краю [86]. Цінними для першочергового значення є праці Л. Мишуги [187] та Й. Камінського [139], в яких автори досить послідовно, хоча й стисло, подають інформацію про політичні організації. Якщо перший дослідник робить огляд політичних партій, які діяли на території краю станом на 1921 рік, то Йосиф Камінський більшу увагу зосередив на участі в політичному житті Закарпаття крайової еліти та її представницькому органі – Центральній Руській Народній Раді. Не менш цікавою для нас є опублікований курс лекцій Іларіона Цуркановича, в якому автор безпосередньо торкається ідейних засад і політичних напрямків «карпаторуських» партій [304]. Про історію становлення та розвитку

партії Підкарпатський Земледільський Союз розповів один із її засновників та лідерів Василь Рижак [211].

На рубежі 20 – 30-х років виходить у світ чергова праця вітчизняного дослідника О. Бадана, що привертає увагу, перш за все, постановкою комплексного питання розвитку тогочасного Закарпаття [53]. Автор, зокрема, одним із перших у вітчизняній історіографії розглянув процес становлення та діяльності політичних партій у краї через призму класової оцінки. І хоча О. Бадан, висвітлюючи дану проблему, виходив із марксистських позицій, його спроба має цінне значення і свого часу дала добрий стимул для продовження досліджень у політико-партійній сфері. Більшої уваги заслуговує стаття про стани й партії, що існували на той час в Підкарпатській Русі [54].

Майже одночасно із виданням О.Бадана побачила світ праця І.Лакизи, де питання партійного розвитку краю знайшло подальше висвітлення [157]. Акцентуючи увагу більше на діяльності Закарпатського крайового комітету партії комуністів автор висвітлив і такі проблеми, як підготовка і проведення парламентських виборів, аспекти агітаційної кампанії тощо. Поряд з політичними моментами, які спиралися на безпосередні дії політичних організацій, інший автор Г.Піддубний [200] не оминув питання міжпартійних суперечок.

Після угорської окупації Карпатської України та під час Другої світової війни вітчизняна історіографія не залишила нам які-небудь праці про політико-партійне життя краю. Виключенням може слугувати стаття колишнього лідера Закарпатської організації Компартії Чехословаччини Олекси Борканюка «Про становище Закарпатської України напередодні окупації Хортистською Угорщиною» [6, 269 – 290]. Зокрема, автор зупинився на аналізові політичної боротьби в Підкарпатській Русі та виклав свою власну думку щодо суспільно-політичної ситуації. Висвітлення подій О.Борканюк подав однобічно, безапеляційно звинувачуючи у всіх «гріхах» українських національних лідерів тогочасного Закарпаття, яких у зневажливому дусі називав «ревяями», «волошинами», «клочураками», «зрадниками українського народу Закарпаття». Форма подібного звернення використовувалася місцевими комуністами упродовж усього міжвоєнного періоду як в періодичній пресі, листівках, промовах тощо, так і в офіційних партійних зверненнях. Більше того, автор статті безрозбірливо змішував українських політичних лідерів з русофільськими «невдахами» «бродіями» і «фенциками», які «готувалися далі служити Гітлерові й Хорти».

Вказуючи на боротьбу різних політичних сил краю за автономію, діяльність проугорських лідерів (Андрія Бродія, Степана Фенцика), міжнародне становище, автор статті не сумнівався, що комуністи були єдиною силою, яка відстоювала інтереси місцевого населення,

передусім трудового народу. Уникаючи бодай загальної характеристики політичних партій О. Борканюк категорично відносив партію УНО та уряд Августина Волошина до античехословацької орієнтації, з чим цілком не можна погодитися. Ще більшої критичі необхідно піддати думку автора щодо підготовки українцями терористів «для здійснення терористичних акцій на Радянській Україні і в сусідніх державах» [6, 269 – 290]. У такому ж дусі викладене твердження автора про те, що вибори до Союму Карпатської України були сфальсифіковані, а народ «переконався у шахрайстві фашистів». Загалом оцінка тогочасних подій не могла бути інакшою, оскільки вийшла з під пера постійного і невмінного противника табору проукраїнських автономних політичних партій, прихильника комуно-радянської ідеології.

У період панування угорської окупаційної адміністрації нагадування про двадцятирічне перебування у складі Чехословацької Республіки було не бажаним, а тому праці про політико-партійне життя суспільства того часу не з'являлися.

На новий рівень вийшли наукові дослідження суспільно-політичного життя 20 – 30-х років ХХ століття у радянський період. Проте якість матеріалів мала досить суб'єктивний характер, оскільки дослідження зводилися до одностороннього висвітлення тих чи інших політичних явищ, а подекуди носили заангажований, фальсифікаційний характер. Зрозуміло, що ідеологічні перебільшення стимулювалися необхідністю пошуку підґрунтя «споконвічності» комуністичних ідей в краї.

Політико-партійному життю Закарпаття міжвоєнного періоду присвячена ціла низка монографій і статей радянських істориків. Видані в 50 – 80-ті роки ХХ століття публікації висвітлювали діяльність автономних політичних партій не інакше як антинародну й буржуазно-націоналістичну. Особливо діставалося проукраїнським політичним силам. Національно-визвольний рух закарпатських українців на чолі з їхнім лідером Августином Волошином подавався вченими як безальтернативне намагання «політичних зрадників» захопити владу в краї. Внаслідок цього відкидалися факти намагання консолідувати суспільство наприкінці 30-х років минулого століття. Зокрема, таких поглядів у процесі дослідження дотримувалися С.М. Білак [63 – 66], С. Бойко [71], М.М. Болдижар [72], Д.М. Букович [87], Б.І. Співак [226 – 228].

Дослідження інших радянських вчених Н.П. Баженової [56 – 57], Н.І. Белоусова [61 – 62], Г.В. Божук [70], І.М. Гранчака [115 – 118], Н.В. Делегана [123], І.Н. Мельникової [184 – 185], М.П. Повча [201], М.С. Рогмана [216 – 217], П.С. Сірко [222], Ю.Ю. Сливки [223 – 225], В.В. Хайнаса [249], О.В. Хланти [253 – 255], Ф.П. Шевченка [265], А.М. Шлспакова [266] мають одну характерну особливість. Вона

виражається, насамперед, безпідставним вихваланням діяльності політичної партії комуністів у 20 – 30-ті роки ХХ століття. До переліку проблем, які знаходилися в центрі уваги суспільно-політичного розвитку входили «злиденне становище народних мас під іноземним пануванням», розгортання «революційної боротьби трудящих», пролетарська солідарність тощо. На цьому фоні в односторонньому ракурсі подавалися проблемні аспекти внутрішньополітичної боротьби, причому уникалася градація причин і наслідків політичного конфлікту русофілів та українців. Детальний аналіз багатовекторної політики партій також не розглядався, оскільки достатньо було охарактеризувати її в цілому як антинародну. Тому більшість радянських дослідників, звертаючи увагу на історико-партійний аспект детально розписували життєдіяльність крайового комітету КПЧ, перебільшуючи роль і місце політичної організації в багатопартійній системі Чехословацької Республіки. Здебільшого у працях названих учених відчутно велику кількість взаємоповторень, що впливало тільки на кількість і аж ніяк на якість досліджуваної проблеми.

Вивчення історії Закарпатської комуністичної партійної організації здійснювалося як в окремих виданнях, так і в колективних працях. Однак, незважаючи на факти заангажованого висвітлення діяльності комуністів авторами зібрано й узагальнено значний фактичний матеріал про структурно-організаційну основу партії, її кількісний склад і активність партійних лідерів (В.І. Белоусов [61 – 62], В.В. Делеган [123], М.Є. Ротман [216 – 217], Б.І. Співак [226 – 228], В.В. Хайнас [249], О.В. Хланта [254 – 255]).

Своєрідний підсумок досліджень з історії крайової Комуністичної партії зроблено в колективних виданнях «Нарисів історії Закарпатської обласної партійної організації», де особливий акцент базований на життєдіяльності партійних осередків, визначено й аналіз тактико-стратегічних елементів комуністичного руху в Закарпатті, але знову ж таки в ідеологічно заангажованому руслі [190 – 191]. Політика ж інших політичних партій, що діяли в Закарпатті упродовж міжвоєнного періоду, подана настільки, наскільки це необхідно для висвітлення діяльності партії комуністів.

У подібному стислому стилі можна ознайомитися з науковим баченням проблеми в працях С.М. Білака [65 – 66], Ю.Ю. Сливки [224 – 225] та Б.І. Співака [226 – 228], Й. Яновича [270]. Незважаючи на це, саме вони дали аналіз найбільш потужним політичним партіям тогочасного Закарпаття. З їхньою оцінкою ми не вправі погоджуватися. До того ж абсолютно відсутня увага з боку дослідників до менш відомих і слабо структурованих політичних організацій. Із вище названих дослідників, більш детально охарактеризував нарізно орієнтовані політичні партії історик С.М. Білак у праці «Народ за ними не пішов»

[65]. Тут дано загальний аналіз як деяким загальнодержавним партіям, так і суто крайовим. Проте погляд ученого не виходить за межі ідеологічного вивчення проблеми, а тому ставить її в один ряд радянських досліджень політико-партійної історії Закарпаття 20 – 30-х років ХХ сторіччя.

Особливої уваги радянські вчені приділили дослідженням ідеологічного характеру в період Карпато-Українського державотворення 1938 – 1939 років. Політичним партіям українського спрямування «діставалося» за активну боротьбу в справі автономії, від якої відмежовувалися й комуністи міжвоєнного періоду. Нищівній критики піддавалася життєдіяльність партії Українське Національне Об'єднання (УНО). Інші політичні організації, які діяли в часи багатопартійності одностайно вважалися «антинародними», «буржуазно-націоналістичними» й «продажними».

Радянський історик С.М. Білак характеризує УНО так само «буржуазно-націоналістичною партією», яка «аж ніяк не виражала інтересів трудящих мас» [65, 173]. Автор притримується такої ж думки щодо програми партії, яка «була наскрізь просякнута ідеологією буржуазно-націоналістичною ідеологією буржуазного націоналізму в економічному, політичному і культурному житті, спрямована проти Радянської України, на підготовку нового «хрестового походу» проти Радянського Союзу» [65, 173]. Така позиція дослідника не є науковою і далека від історичної правди.

Інший відомий дослідник Б.І. Співак у своїй праці «Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930 – 1945 роках» цілком справедливо зазначає, що уряди Угорщини і Польщі були зацікавлені в античехословацькій діяльності деяких автономістських сил, використовуючи їх як «п'яту колону», регулярно стимулювали їх тащо [226, 265]. Серед таких названо партії Автономний Земледільський Союз (АЗС) та Руську Національно-Автономну Партію (РНАП). Щодо діяльності українських політичних організацій і, зокрема партії УНО, то думка вченого витримана в стандартному для радянського часу стилі. Детальний аналіз життєдіяльності інших політичних партій відсутній, проігноровано й проблему міжпартійних суперечок.

Упродовж 60 – 80-х років ХХ століття побачили світ ще декілька праць учених-дослідників, серед яких слід назвати І.І. Попа [204 – 205] та М.М. Швагуля [264]. Своєрідність творів згаданих авторів полягала у тому, що політичне життя Закарпаття подавалося ними через призму зовнішньої політики сусідніх держав. У монографії «Чехословацко-венгерские отношения (1935 – 1939)» історик І.І. Поп аргументовано доводить проугорську діяльність деяких автономних партій [205, 174]. Об'єктивний підхід до висвітлення проблеми значно виділяється серед інших думок радянських істориків. Його ж перу належить праця, що

висвітлює польсько-угорські відносини наприкінці 30-х років минулого століття, в якій неостанню роль відведено зовнішньому впливу на політичну обстановку в Підкарпатській Русі [204].

На міжнародних стосунках Польщі та Угорщини в 30-х роках зупинився у своїй праці М.М. Швагуляк [264, 175 – 197], так само дослідивши вплив урядових кіл цих держав на політику русофільських політичних організацій. На це звернув увагу ще один дослідник експансіоністської політики Угорщини щодо Закарпаття А. Пушкаш [208].

Політико-партійного життя 20 – 30-х роках ХХ століття торкалися її автори колективних видань, зміст яких зводився до заполітизованого висвітлення проблеми. Продовжувалося звеличення ролі партії комуністів у суспільно-політичних процесах. Так, авторський колектив книжки «Шляхом до щастя» в черговий раз підкреслював, що «народ вірив комуністам», «йшов за ними», засуджував «зрадницьку діяльність націоналістів». Вони вважали, що «для зміцнення свого панування чеська імперіалістична буржуазія штучно підтримувала на Закарпатті, як і в усій країні, багатопартійну систему» [267, 99]. Ми не згодні з такою мотивацією, оскільки, на наш погляд, на першому місці все-таки стояв плюралістичний характер демократичної основи чехословацького суспільства. Не вдаючись до детального аналізу діяльності політичних партій, автори констатували, що політичні організації «утримувались урядом, великими монополістичними об'єднаннями, а їх лідери вірно служили імперіалістичній буржуазії» [267]. У цілому подання матеріалу носить характер відмежування комуністичних організацій від усіх інших, однозначно констатуючи, що «підлу роль відігравали українські буржуазні націоналісти, реакційна білогвардійська русофільська еміграція, які сіяли національну ворожнечу і виступали заспівувачами антирадянщини і антикомунізму» [267]. На такому фоні позитивну оцінку автори давали діяльності партії комуністів. Вони досить детально зупинилися на процесі утворення комуністичних партійних осередків, вказали причини та джерела партійної еволюції. Детально названі й факти масових виступів робітників під керівництвом комуністичних лідерів та участь політичної організації в парламентських виборах.

Незважаючи на дещо суб'єктивний підхід до дослідження даної проблеми, автори цілком справедливо підкреслили один із найважливіших аспектів життєдіяльності комуністів у краї, а саме послідовність і невідступність щодо захисту національно-культурних цінностей закарпатських українців, їх мовної ідентичності з українцями по той бік Карпат та віри в об'єднання всіх українців у одну державу.

Негативно ставлячись до політичної діяльності Августина Волошина та його однопартійців у цілому, автори колективної праці констатували, що він «почав пропагувати ідею створення на базі

Карпатської України «великої соборної України», в яку вкладали негативний зміст [267].

У цьому ж дусі висловлювали думки автори академічного видання «История Украинской ССР» [134, 555 – 557]. Не відійшли від догматичних міркувань і автори «Историографии истории Украинской ССР» [136, 338], котрі констатували, що в дослідженнях радянських істориків викриваються «прислужництво» українських «буржуазно-націоналістичних» організацій іноземним державам. Аналізуючи праці радянських учених інший історик Д.Д. Данилюк не заперечував результати попередніх досліджень, а навпаки підкреслював, що «радянські історики створили ґрунтовні праці, в яких досліджується «революція» виникнення на Закарпатті буржуазно-націоналістичних партій всіх мастей від їх зародження до ганебного кінця» [122, 79]. Такий підхід, на наш погляд, не є об'єктивно аналітичним і не може претендувати на реальну оцінку досліджуваної проблеми у радянські часи.

У радянський період виходили окремі праці вчених, присвячені партійним друкованим органам міжвоєнного Закарпаття, щоправда йому ж таки тільки комуністичним. Серед таких слід назвати П.М. Лісового та М.І. Бабидорича, які стали авторами книжок «Трибуна трудящих» (спільне авторство) [169] та «Комуністична преса Закарпаття 20 – 30-х років» (автор П.М. Лісовий) [170]. Згадані праці детально аналізують комуністичну пресу досліджуваного періоду, показуючи діяльність та активність комуністичного руху в Закарпатті. Незважаючи на пропагандистський характер першої названої праці, необхідно познати детальне опрацювання характеру партійних видань крайових комуністів, їх видозмін в залежності від поточного моменту або ідеологічного спрямування. Що ж до монографії П.М. Лісового «Комуністична преса Закарпаття 20 – 30-х років» [170], то слід зауважити, що це перше подібне видання присвячене окремо взятій політичній організації, тобто її друкованим органам. Аналіз розвитку комуністичної преси поданий автором саме через призму діяльності крайового комітету Комуністичної Партії Чехословаччини. Монографія містить ряд суб'єктивних суджень щодо політико-партійної активності комуністів, однак основний зміст видання заслуговує на увагу. До історії комуністичної преси звертався й дослідник В.М. Молнар [188]. Натомість ігнорування друкованих органів інших політичних партій Закарпаття 20 – 30-х років ХХ століття є признаком радянського наукового «об'єктивізму».

Таким чином, радянську історіографію досліджуваної проблеми необхідно сприймати з точки зору справедливої критики. Характеризуючи зміст праць радянських учених, слід відзначити, що проблема еволюції багатопартійності в міжвоєнному Закарпатті

досліджувалася не в комплексі, а епізодично. Вибірковість дослідників, які ідеалізували життєдіяльність комуністичної політичної організації і нехтували детальним вивченням інших партій змушує визнати необ'єктивність окремих досліджень, які часом супроводжувалися грубою фальсифікацією та плюндруванням реальних кроків інших політичних партій упродовж 20 – 30-х років ХХ століття. Дослідження носили загальний характер, висвітлення структурно-організаційних і програмних основ партій мали описовий характер із закладеною ідеалізацією окремих процесів. Заполітизованість була притаманна як авторам наукових монографій, колективних та багатотомних праць, так і історіографічних та біографічних нарисів про політичних лідерів.

Якщо судження радянських учених щодо діяльності політико-партійної еліти русофільських та угорських партій були здебільшого логічними, то активність проукраїнських політичних сил в питаннях створення незалежної соборної України ними замовчувалася або подавалася у спотвореному вигляді. Та все-таки, незважаючи на факти заполітизованості досліджень щодо даної проблеми, необхідно визнати, що вони не втратили своєї актуальності і наукового значення, оскільки в процесі вивчення періоду і співставлення думок різних учених маємо можливість полемізувати і доводити власні судження.

На якісно новий рівень дослідження даної проблеми вийшли вітчизняні вчені у період становлення і розбудови Української незалежної держави. 90-ті роки ХХ століття позитивно вплинули на переоцінку історичних цінностей, надали можливість об'єктивно підійти до вивчення невідомих, а то й свідомо сфальсифікованих політичних процесів. Особливого значення набуло критично-аналітичне мислення вчених щодо демократичних перетворень, які відбувалися в Україні. Це у свою чергу сприяло наведенню аналогій з історії тощо. Належним чином було сприйнято процес розбудови багатопартійної системи. Останнє наштовхнуло на пошук традиційності багатопартійного життя українців. У цьому відношенні науковці Закарпаття, яке одне із небагатьох українських земель, що мало двадцятирічний стаж політико-партійного життя в демократичному його виявленні, отримали можливість об'єктивно дослідити одну із «білих плям» минулого в повну силу.

Незважаючи на це, необхідно констатувати, що упродовж останнього десятиліття ХХ століття комплексного дослідження всіх проявів партійного життя закарпатського суспільства не було. Переважна більшість опублікованих у 90-х роках минулого століття праць вітчизняних учених висвітлювала внутрішньополітичне становище Карпатської України 1938 – 1939 років. Позитивний прояв дослідників до визнання державотворчих процесів закарпатських українців наприкінці 30-х років сприяв пошуку передумов величчя Карпато-Української держави. Саме початок 90-х років, становлення

незалежної України, дали поштовх до подальшого дослідження суспільно-політичного життя Закарпаття у міжвоєнний період. Виходять у світ перші об'єктивно-аналітичні праці вчених М. Болдижара [73 – 82], О. Богіва [67], М. Вегеша [89 – 105], І. Гранчака [119], О. Довганича [125 – 131], В. Задорожного [67, 91], І. Короля [150], В. Лемака [158 – 167], І. Ліхтея [171 – 177], О. Мишанича [185], Р. Офіцинського [192 – 195], І. Попа [203], В. Худанича [256, 257, 260, 261]. У своїх працях дослідники аналізували як внутрішньополітичний розвиток краю в часи його входження до складу Чехословацької Республіки, так і окремі аспекти життєдіяльності суспільства. Вагомий внесок було зроблено у висвітлення місця і ролі відомих політичних особистостей, серед яких в новому обрамленні постали політичні портрети Августина Волошина, братів Брацайків та Реваїв, Андрія Бродія, Степана Фенцика та багатьох інших партійних діячів тогочасності.

На відміну від радянських дослідників учені 90-х років почали вивчати політико-партійну палітру минулого Закарпаття на основі об'єктивного історизму, відкидаючи політичну заангажованість. Так, історики Михайло Болдижар і Василь Лемак досліджували проблеми взаємовідносин політичних кіл русофілів та українців, детальніше зупинившись на автономних змаганнях наприкінці 30-х років ХХ століття [79 – 81]. Зокрема, вони високо оцінили консолідацію у цьому питанні найпотужніших русофільських політичних партій. У поле зору дослідників потрапили також шляхи пошуку мирної співпраці між політичними партіями проукраїнської та русофільської орієнтації, що врешті-решт у 1938 році дало свої позитивні плоди спочатку підписанням угоди, а згодом і отриманням автономних прав. Дані дослідження повністю відкидали «одноосібну» перемогу комуністів у автономних перипетіях Закарпаття, що ідеалізувалося радянською історіографією. М. Болдижару належать праці в періодичній пресі, де висвітлювалися життєдіяльність деяких політичних організацій [76, 78]. Подібні матеріали знаходимо за авторством В. Ганчина [114] й В. Лемака [158 – 167].

Ужгородський учений Михайло Болдижар у праці «Закарпаття між двома світовими війнами» зупинився на окремих аспектах партійного життя тогочасного суспільства. Зокрема, його перу належить короткий нарис про діяльність русофільської політичної організації АЗС [73, 20 – 34]. Учений проаналізував процес становлення однієї із найпотужніших автономних партій, її програмні положення та безпосередню участь у суспільно-політичному житті краю. Водночас М. Болдижар зазначив, що раніше «вивчалася діяльність лише комуністичної організації, і то досить однобічно та нерідко й тенденційно. Разом з тим, реалії сьогодення однозначно підтверджують, що глибоке дослідження діяльності всіх, або принаймні, основних партій має важливе й актуальне значення не лише для історії минулого краю, але й для

використання досвіду, а він мав і позитивні, і негативні моменти для наших днів» [73, 21]. Щодо життєдіяльності партії АЗС то Михайло Болдижар пропонує розглянути її розвиток упродовж двох періодів – «ПЗС (перша офіційна назва партії) – АЗС» [73, 21 – 22]. З аргументом ученого варто погодитися, «оскільки саме її приклад дає можливість прослідкувати зміни організаційного й політичного характеру, які були властиві майже для всіх партій» краю [73, 22]. Неоминув дослідник і замаскованої проугорської політики партії та її лідерів, а також формування з її представників першого автономного уряду. Загалом дослідження ужгородського вченого дали новий імпульс вивченню політико-партійного та юридично-правового життя Підкарпатської Русі. Його чисельні праці з історії міжвоєнного Закарпаття вирізняються своїм аналітично-критичним підходом і неопосередкованим поглядом, а також визнанням власних помилок у дослідженнях в попередні (радянські) часи. Ця риса характерна і для інших праць ученого.

Так само критично ставиться М. Болдижар до становлення монополії партії УНО в 1939 році та проведення виборів до Союму Карпатської України, які, на його думку, «пройшли на задовільному рівні», хоча й проводилися на безальтернативній основі [73, 93]. Подібні матеріали знаходимо і в інших виданнях М. Болдижара [74, 75, 77].

Ще більш критично до факту виборів 1939 року віднеслися інші вітчизняні дослідники (В. Лемак, В. Разгулов та ін.), які вважають їх політичним фарсом, хоча й документальних аргументів не доводять [165, 166, 209]. Безальтернативність виборів та й взагалі існування єдиної урядової партії УНО, на наш погляд, було виправданим, оскільки в умовах як внутрішньополітичної, так і зовнішньополітичної кризи запобігало анархії та повного безладу в краї. Безумовно, цим самим було нанесено відчутного удару по демократичним засадам Чехословацької Республіки, однак реалії тогочасності диктували автономному уряду власні правила гри. Антидемократичні кроки уряду Августина Волошина по відношенню до партійного життя (ліквідація багатопартійності, утворення єдиної партії) підтверджують і вчені Микола Вегеш, Володимир Боднар, Василь Худанич [68, 89 – 98, 103, 256].

Відомий український учений Олекса Мишанич, займаючись дослідженням проблеми «політичного русинства», вказує на витoki його еволюції та розпорошеність серед політичного русофільства в 20 – 30-ті роки минулого століття. На прикладі Партії Невдоволених Автохтонів (Тутешняків) він доводить слабоструктурованість деяких політичних сил русофільського напрямку, безпорадність на політичній арені краю і, в деякій мірі, абсурдність їх програмних ідей та й взагалі політико-партійного існування [185, 28].

Згадки про існування політичних партій в згадуваний період знаходимо і в колективній праці «Історія Ужгорода», зокрема у розділі

відготовленому українським ученим Михайлом Тиводаром [231]. Крім того, з'являються матеріали про тогочасну періодичну пресу, в тому числі офіційні друковані органи політичних організацій 20 – 30-х років, авторами яких були Ганна Божук [69], Михайло Болдижар [76], Микола Вегеш [99 – 101], Іван Добош [124], Роман Офіцинський [193].

У 1995 році побачив світ другий том «Нарисів історії Закарпаття», в якому окремі розділи присвячені суспільно-політичному життю Закарпаття у складі Чехословацької Республіки. З проблемами становлення і розвитку політичних партій згаданого періоду на його сторінках виступили Михайло Болдижар [79 – 81], Іван Гранчак [119], Павло Делеган [152], Іван Король [152], Василь Лемак [79 – 81], Ігор Ліхтей [171 – 172], Олексій Хланга [152]. Науковий погляд учених був зорієнтований на найбільш відомі політичні партії краю, тому аналіз їх діяльності виявився дещо епізодичним. Поряд з цим, детально висвітлено характер міжпартійної співпраці та взаємодії окремих політичних сил краю. У деяких випадках більше уваги відводилося розвитку комуністичного руху та її партійної організації. Менше уваги, на нашу думку, автори приділили характеристиці основних причин градациї різноорієнтованих національних партій та їх електоральним можливостям. Матеріали деяких авторів суперечать один одному. Проте, в цілому значення поданого матеріалу в колективній праці має велике значення, оскільки вперше знайомить із політико-партійним життям в хронологічній послідовності. Вчені зробили спробу проаналізувати структурно-організаційні основи партій тощо. Важливим є постановка питання про роль потужних політичних організацій у встановленні суспільної стабільності.

Окремі аспекти життєдіяльності політичних партій міжвоєнного Закарпаття досліджувалися і на рубежі ХХ та ХХІ століть. Серед авторів-дослідників даної проблеми слід назвати таких учених як Микола Вегеш [89, 92 – 95, 104 – 105], Степан Віднянський [107], Володимир Гиря [89], Омелян Довганич [125, 129, 131], Іван Король [89, 149], Ігор Ліхтей [173, 177], Олександр Малець [181], Олекса Мишанич [186], Іван Поп [206], Маріан Токар [232 – 244], Василь Худанич [257, 261].

Багатий матеріал щодо вивчення досліджуваної проблеми дає колективна праця ужгородських вчених М. Вегеша, В. Гирі, І. Короля «Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами» [89]. Автори на основі архівних документів розвінчують антидержавну діяльність угорських партій, що функціонували на території краю, а також деяких русофільських політичних організацій, які виступали в ролі «гіячої колонії» [89, 78 – 98]. Особливо цікавим для нас є висвітлення координаційної співпраці угорських політичних партій, які прикриваючись офіційним визнанням демократичних засад Чехословацької Республіки ні на мить не призупиняли своєї активності,

спрямованої на підтримку суспільно-політичної стабільності і успішно йшли до своєї мети.

Участь політичних партій Закарпаття міжвоєнного періоду в розбудові профспілкового руху знайшла своє відображення у колективній праці «Профспілки Закарпаття: турбота про людей», авторами якої стали І.І. Король, В.П. Мельник, С.В. Баранчиков [148].

Заслужують на увагу дослідження істориків Ігоря Ліхтея та Василя Худанича. Зокрема, молодий учений І. Ліхтей вивчав питання становлення політичних партій у Закарпатті на початку 20-х років ХХ століття та проукраїнську діяльність частини із них [173, 177]. Більшість змістовних за формою вивчення є опубліковані з даної теми матеріали професора В. Худанича. Основний акцент він робить на життєдіяльності політичних організацій напередодні Другої світової війни, в часи активної боротьби місцевого населення за автономію та становлення перших автономних урядів [260]. Автор відзначає, що у всіх цих політичних процесах неможливо було обійтися без участі політичних партій. Особливо цікавою для нас є стаття В. Худанича «Участь політичних партій Закарпаття у боротьбі за автономію напередодні Другої світової війни» [261]. Вчений вказує на процес необхідного розвитку партій в умовах демократичної Чехословаччини, відзначаючи, що своєрідністю тогочасності було існування «політичних партій національного типу» [261, 65]. Черговий раз підкреслюючи небезпечну для держави діяльність проугорських політичних організацій, дослідник констатує, що під таким тиском «1938 р. став роком великих випробувань для політичних партій українського спрямування, як і русофільського» [261, 69]. Проте вони зуміли все-таки порозумітися на певний час і здійснити важливий крок до автономії – утворити автономний уряд.

Грунтовний аналіз політичного життя 1938 – 1939 років міститься у працях ужгородського вченого Миколи Вегеша [89, 92 – 95, 98]. Щодо досліджуваної нами теми, то в його монографіях і статтях знаходимо детальний опис життєдіяльності партії УНО та її політичних провідників.

До вищесказаного слід додати, що питання партійної еволюції в міжвоєнному Закарпатті та діяльності окремих політичних організацій знаходимо в ґрунтовних академічних виданнях «Енциклопедія Сучасної України» [104, 128 – 105, 153], «Уряди України ХХ століття» [245, 275 – 301], «Політична історія України ХХ століття» [202] та колективної монографії ужгородських істориків «Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців» [111, 155 – 184, 208 – 222].

Остання стала символічною вершиною досліджень історії Карпатської України. Автори, виданої в 2002 році колективної монографії (М. Вегеш, М. Делеган, О. Довганич, В. Міщанин, М. Токар,

П. Федака, І. Хланта, О. Хланта, В. Худанич, П. Чучка), на основі введених у науковий обіг нових архівних документів, ставлять доленосну місію Карпатської України на якісно новий рівень. Ця праця є найбільш комплексним науковим виданням про згадуваний період, що коли-небудь з'являлася книжкою у світ. Формування і діяльність політичних партій в краї протягом 1920 – 1938 років, як зазначають автори, проходило в умовах політичного плюралізму Чехословаччини.

Підсумовуючи перегляд здобутків вітчизняної історіографії з досліджуваної теми слід відзначити наступні своєрідні, на нашу думку, моменти. По-перше, дослідження політико-партійного життя у часи входження Закарпаття до складу Чехословацької Республіки носили випадочний характер і не могли сприяти поглибленому вивченню їх життєдіяльності. По-друге, розпочате вивчення проблем багатопартійності дослідниками в радянський період мало чітко виражений характер із великою долею грубого порушення принципів об'єктивності. З одного боку ідеалізувалась діяльність крайкому Комуністичної Партії, з іншого – нехтувались і плондрувались здобутки на політичній арені краю інших політичних організацій. Фальсифікація та перекручування фактів нанесли радянськими дослідниками важкої травми історичній науці, яка є відчутною і до нині.

Третій етап досліджень даної проблеми пов'язаний із становленням нової наукової думки в Україні, що вилилось у активне вивчення раніше заборонених або перекручених історичних фактів тощо. Цей період характерний якісно новим підходом до наукових досліджень у сфері політико-партійного життя міжвоєнного Закарпаття, переоцінкою важелів об'єктивного висвітлення історичних подій. Значно більше дослідників почало в тій чи іншій мірі торкатися проблемних питань партійного життя, вивчати життєдіяльність окремих політичних організацій тощо. І хоча комплексного вивчення становлення та еволюції багатопартійної системи в Підкарпатській Русі у 20 – 30-ті роки ХХ століття не було, це ні в якій мірі не применшує здобутки вітчизняних учених у дослідженні даної теми, а тільки сприяє їх подальшому вдосконаленню.

1.7. Зарубіжна історіографія партійного життя міжвоєнного періоду

Перші праці з історії політико-партійної еволюції в Підкарпатській Русі 20 – 30-х років ХХ століття з'явилися ще в процесі розбудови багатопартійності. Перебуваючи в епіцентрі бурхливого розвитку демократичних засад новоствореної Чехословацької держави, найкращі можливості подати аналіз партійної розбудови мали чеські дослідники. Одним із перших, хто приступив до перегляду процесу становлення та

розвитку політичних партій в краї був Я. Нечас. Його стаття «Політичні партії на Підкарпатській Русі» конкретно стосувалася перших кроків крайових політичних організацій та їх характеристики [295]. Юридично-правову основу даної проблеми через призму конституційних положень розглянув чеський вчений К. Кадлец [283]. Деякі аспекти політичного життя тогочасного Закарпаття знаходимо також у праці Б. Кочі [285].

Заслужують на увагу збірники «Підкарпатська Русь», які виходили упродовж 20 – 30-х років. На сторінках цієї колективної праці крім загальносуспільних проблем, висвітлювалися й суто політичні. Зокрема, у виданні збірника від 1923 року подано статтю Й. Хмеларжа, в якій автор одним із перших визначив класифікацію політичних організацій, що діяли в краї [276]. Цінний матеріал міститься і в працях Р. Душека, де поряд з іншими розглядаються й політико-партійні проблеми [280], та К. Матовшека, де знаходимо відомості про Руську Народну Партію та наслідки парламентських виборів у Закарпатті в 1924 році [294].

У 1936 році побачив світ черговий збірник «Підкарпатська Русь», в якому досить змістовними є статті Яна Брандейса [273] та Є. Недзельського [296]. Перший дослідник коротко, але зрозуміло подав аналіз найвпливовіших політичних партій, що діяли в краї, охарактеризував, подавши статистичні дані, їх участь у парламентських та муніципальних виборах, визначив їх класифікацію. Цінними для нашого дослідження є й матеріали запропоновані в статтях Є. Недзельського та А. Раушера [298].

В період окупації Карпатської України угорська влада, намагаючись виправдати свої дії, видала узагальнюючий історико-популярний збірник, в якому діяльність проугорських політичних партій подається як звичайний патріотичний вияв, що сприяв поверненню закарпатських земель у лоно Святостефанської держави [305].

Наприкінці 40-х років ХХ століття у Вінніпезі побачила світ праця одного із учасників національно-визвольної боротьби закарпатських українців Степана Росохи «Сойм Карпатської України» [215]. Для нас вона є цікавою передусім тим, що вміщує цілий розділ, в якому йдеться про партійне життя Закарпаття у міжвоєнний період. Зокрема, Степан Росоха вказує, що «політичне партійне життя закарпатського населення концентрувалося біля експозитур чеських партій, що їх центральні знаходилися переважно в Празі» [215, 15]. Далі автор наводить перелік найвідоміших на той час політичних організацій і дає досить вмілу їм характеристику. Окремий розділ праці присвячений партії УНО, де дано найдетальніший з усіх подібних видань аналіз як статутно-програмових положень, так і структурної розбудови та партійної діяльності [215, 24 – 28]. Детально проаналізовано процес підготовки та проведення виборів до Союму Карпатської України, подано наслідки голосування [215, 29 –

84]. Про діяльність партії УНО дізнаємось із статті С. Росохи, вміщеної у збірнику, присвяченому державотворчості Карпатської України [213, 21 – 24].

У праці іншого представника української діаспори на американському континенті Петра Стерча «Карпато-Українська держава» також знаходимо відомості про партійну градацію місцевого населення у 20 – 30-ті роках ХХ століття [229, 330]. Особливу увагу історик звернув на проугорську орієнтацію партій АЗС та РНАП. Петро Стерчо показує й факти матеріально-фінансового стимулювання згаданих партій угорськими й польськими зовнішньополітичними відомствами [229, 32 – 33]. Взагалі праця П. Стерча дає багатий матеріал з політичної історії краю напередодні Другої світової війни, періоду боротьби за незалежність Карпатської України, насичена законодавчими документами тощо. Вона містить цінний матеріал з історії партійного життя Закарпаття згаданого періоду.

Подальші дослідження даної проблеми в чехословацькій історіографії зазнали такої ж еволюції як і в радянській науці. Насамперед широкого висвітлення діставали моменти життєдіяльності різних партій міжвоєнного Закарпаття, натомість тотальній критиці піддавалися інші політичні організації. Зокрема, такого змісту є праця І. Крешні [153]. Інший словацький дослідник І. Сушко зупинився у своїй статті на боротьбі політичних організацій за автономію у 1936 – 1938 роках [299].

Аспект політико-партійного життя через призму національно-автономної боротьби присвячено епізодично і в праці відомого сучасного словацького історика Івана Ваната [88]. Його оцінка цікава тим, що співставляє бажання політичних сил боротися за автономні права з їх реальними можливостями.

Найближче до нашого тематичного дослідження підійшов словацький історик М. Барновський у статті, що розглядає життєдіяльність основних політичних партій Підкарпатської Русі та їх участь у парламентських виборах [272]. Дотичним є матеріал про словацькі політичні організації, які досліджував Л. Ліптак [292]. Окремі аспекти політичного життя тогочасних закарпатців знаходимо також у праці В. Будіна [275]. Дослідник У. Душан присвятив свою працю виключно життєдіяльності республіканської Аграрної партії упродовж 1918 – 1938 років [279].

Заслужують на увагу численні наукові статті відомих вчених, які публікувалися в різних збірниках та журналах. Такі автори як Р. Квачек [291], С. Фано [281, 282] особливе місце в своїх дослідженнях відводили політичній боротьбі, яка чимдуш розгоралася наприкінці 30-х років минулого століття. Певна характеристика політичних партій була притаманна й виданню «Історії Чехословаччини» [135].

Серед угорських дослідників найбільш цікавим відрізком історичного дослідження був рубіж 30 – 40-х років. У центрі уваги їх вивчення стояли проблеми українсько-угорських політичних відносин, ревізійністська політика Угорщини. Про діяльність на цьому етапі політичних партій краю і вплив на їх лідерів угорських урядовців писав Л. Тілковський [303].

Цінний внесок у дослідження політичного життя Карпатського регіону наприкінці 30-х років зробила відома угорська дослідниця М. Адам [271]. Автор детально описала угорські плани щодо окупації Закарпаття і підтвердивши документальними свідченнями довела, що вся надія угорців покладалася на терористів і проугорських лідерів місцевих партій. Зокрема, вона підтвердила, що голова АЗС Андрій Бродій був платним агентом Угорщини.

Одним із відомих зарубіжних дослідників історії Закарпаття міжвоєнного періоду є Павло Роберт Магочі. Його праці характерні глибоко критичним аналізом політичного розвитку краю та намаганням не ідеалізувати ті чи інші події. Особливо цікавою для нашого дослідження є монографія «Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848 – 1948)», в якій автор досить детально описав внутрішньополітичну ситуацію в краї, вказав на кризові проблеми його життєдіяльності і звичайно не оминув партійної боротьби та еволюції багатопартійності взагалі [178]. Так, П.Р. Магочі дає короткий аналіз ідеологічним засадам політичних партій, визначив міру їх опозиційності до чехословацької влади, вказав на основні протиріччя між русофілами та проукраїнськими політичними силами [178, С.118 – 141]. Багато уваги приділено Аграрній партії, яка фактично управляла всіма справами в краї і маніпулювала різними політичними орієнтаціями на свою користь. І як наслідок П.Р. Магочі вважає, що «чехословацька адміністрація невдовзі нажила собі чимало ворогів...» [178, С.128]. Окремим розділом у праці виділено проблему «угорського ревізійнізму і розквіту автономістських партій» [178, С.130 – 133]. Дослідник пише про те, що зв'язки деяких автономних партій із Угорщиною були відомими празькій владі, однак остання нічого особливого у відповідь не застосовувала. У подібній ситуації розглядалися взаємини русофільської РНАП із Польщею [178, С.132]. Прискіпливо П.Р. Магочі вивчає таке болюче питання тогочасності як автономія Підкарпатської Русі і розглядає його через призму участі в політичному житті партій. На його думку, «вирішальний вплив на чехословацькі плани щодо автономії Підкарпатської Русі мали парламентські вибори, що відбулися в травні 1935 р.» [178, С.136]. З думкою автора слід погодитися, оскільки наслідки виборів показали втрату авторитету загальнодержавних партій і взагалі владної адміністрації серед місцевих жителів. Не менш цікавими є розділи присвячені політичній еволюції

напередодні Мюнхенської угоди, де вчений розглядає аспекти політичного росту українських сил Закарпаття [178, С.138 – 141].

Сучасна іноземна історіографія, яка торкається проблем партійного будівництва тогочасного Закарпаття, зосереджена передусім увагою словацьких дослідників. Так, вчені з Банської Бистриці П. Мартульяк і К. Фремал у виданій спільно праці «Історія Словаччини в 1914 – 1945 роках» вказали на політико-партійне розшарування тогочасного чехословацького суспільства, подали політичну структуру країни, систему багатопартійності [293]. Акцентуючи увагу на політичному розвитку Словаччини дослідники показали й градацію автономних політичних партій в Закарпатті [293, С.35]. Автори також зупинилися на розкладі результатів парламентських виборів, які відбувалися в міжвоєнний період [293, С.41 – 45].

Безпосередньо торкається досліджуваної теми й праця словацького вченого Петра Шворца про розвиток Закарпаття в першій половині ХХ століття [300]. Вказуючи, що нормальним політичним життям місцеве населення зажило з часу входження до складу Чехословаччини, дослідник міркує над тим, чому закарпатці були позбавлені можливості участі у перших парламентських виборах. Серед основних причин цього П. Шворц, в іншій відомій праці, називає нестабільність політичної ситуації в краї, діяльність проугорських політичних сил та ін. [301, 65]. Як і на всій території Чехословаччини важливу роль почали відігравати політичні партії, які стали своєрідним каталізатором політичного життя суспільства. П. Шворц детальніше дав оцінку перебігу парламентських виборів 1924, 1925, 1929, 1935 років, використавши статистичні дані їх наслідків [301, 65 – 71].

Зупинившись на парламентських виборах 1935 року в Підкарпатській Русі автор коротко охарактеризував одну із впливових політичних партій, яку очолював відомий русофільський лідер Степан Фенцик. Учений називає цю партію Руським народним об'єднанням [301, С.70]. Насправді ж новосвореною політичною організацією, про яку очевидно йде мова, є Руська Національно-Автономна Партія, створена в березні 1935 року. Назване ж об'єднання слід вважати виборчим блоком партій, до якого партія Степана Фенцика залучилася через неспроможність отримання перемоги власними силами. Незважаючи на це монографія, як і інші праці П. Шворца, є добрим помічником у вивченні даної проблеми [301, С.70]. Політико-партійним сторінкам історії краю присвячена й інша монографія словацького вченого [302].

Відомий український вчений Словаччини Микола Мушинка, вивчаючи життя і діяльність громадсько-політичного діяча Закарпаття Степана Ключурака, досить детально описав його роль у становленні української фракції соціал-демократів, а згодом і аграрників, розкрив

проблеми політичної консолідації українців, вказав на труднощі, які спіткали закарпатців наприкінці 30-х років ХХ століття. Цікавими є й показ функціонування партійної преси згаданих політичних організацій [189].

Заслугове на увагу стаття ще одного сучасного словацького дослідника С. Конечного, в якій мове йде про вирішення різних суспільно необхідних питань тогочасності політичними партіями краю в тридцятих роках минулого століття [287, С.288]. Вартими уваги є й статті про політичне життя краю М. Данілака [277, С. 278] й М. Земка [306]. Діяльності політичної еліти міжвоєнної Чехословаччини, в тому числі й Підкарпатської Русі присвячена праця Ф. Колара [286].

Загалом, необхідно відмітити, що зарубіжна історіографія досліджуваної проблеми є досить насиченою. Зрозумілим, на наш погляд, є те, що більшість праць належить чеським та словацьким авторам, оскільки Закарпаття і як колишня територія Чехословаччини, і як сучасний сусідній регіон знаходиться в постійному полі зору істориків та політологів, що звичайно не може не радувати всіх, хто цікавиться минулим краю. Що ж до загального огляду, то політико-партійне життя вивчалось зарубіжними дослідниками через призму тієї чи іншої основної проблеми і комплексного вираження як центрального явища не отримало.

1.8. Політико-партійне життя у мемуаристиці

Мемуарна література, в якій знайшло своє відображення партійне життя міжвоєнного Закарпаття, є досить скромною. Її авторами були переважно безпосередні свідки тогочасних суспільно-політичних подій. У своїх працях вони висловлювали власні судження та описували ті чи інші факти з суб'єктивної точки зору, подекуди відходячи від об'єктивності. Основний акцент авторами робився на загальних проблемах тогочасної суспільної життєдіяльності. Передусім, авторами спогадів висвітлювалися державотворчі процеси кінця 30-х років ХХ століття, однак серед деяких знаходимо й невеличкі мемуарні екскурси, що є цікавими для даної досліджуваної теми.

Специфіка мемуарної літератури полягає і в тому, що період входження Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь до складу Чехословацької Республіки, викликав неоднозначну оцінку з позиції юридично-правового та суспільно-політичного аналізу. Тому й виклад змісту спогадів-мемуарів, у яких відсутня єдність міркувань з тієї чи іншої проблеми, є досить суперечливим, що змушує уважно підходити до їх вивчення.

Одним із перших зразків мемуарної літератури, в якій є згадки про політичні партії тогочасності, стали «Спомини» відомого громадсько-політичного й національно-культурного діяча Закарпаття, лідера проукраїнських політичних сил, згодом президента Карпатської України Августина Волошина [108]. Ці матеріали були видані і в творах лідера проукраїнських сил краю, що вийшли в останні роки [109, 110]. В розділі «Ко історії нашого новинарства» автор згадує про функціонування в краї періодичних друкованих органів, частина з яких виступала в ролі партійних газет. Серед таких Августин Волошин назвав видання «Руська Нива», «Вперед», «Карпаторусській Вестник», «Село». До кожної газети автор подав невеличкий коментар [108, С. 65 – 66].

Незважаючи на те, що події далеких 20 – 30-х років ХХ століття достійно перебували в полі зацікавленості дослідників, безпосередні події тогочасних подій довгий час не радували своїми опублікованими спогадами. У вітчизняній історіографії за весь період існування радянської системи не з'явилося жодного подібного видання. Цьому є об'єктивне виправдання, що криється у боязні за власне життя та життя рідних, які були учасниками суспільно-політичного руху упродовж 20 – 40-х років, з боку тоталітарно-репресивних служб Радянського Союзу. Тому авторами мемуарних видань спочатку виступили емігранти із Закарпаття, які без перешкод випускали у світ власні спогади у видавництвах зарубіжних країн. Серед таких слід назвати перш за все Августина Штефана [268, 269] та Степана Ключурака [143].

На початку 70-х років ХХ століття побачила світ перша книга спогадів одного із активних громадсько-політичних діячів Закарпаття 20 – 30-х років, відомого представника української інтелігенції А. Штефана «За правду і волю». Саме у його творі знаходимо спогади про політико-партійне життя міжвоєнного Закарпаття. У своїх спогадах автор приділив увагу і проведенню перших парламентських виборів у Закарпатті, які були призначені на 1924 року [268, С. 61 – 62]. Перебуваючи безпосередньо у вирі тогочасних політичних подій, він висловив своє бачення виборчих перегонів і активності політичних партій, оскільки сам був «бесідником в кількох селах на політичних зборах Христ.-Нар. Партії о. директора А. Волошина та д-ра Михайла Бришайка» [268, С.57]. Опис подібних зборів є також цікавим, оскільки Августин Штефан досить детально показав, у якій формі вони проходилися, на які запитання звертали особливу увагу виборці тощо. Важливим було вміле роз'яснення місцевим жителям про необхідність участі у виборах, пояснення найважливіших для населення програмних положень партії та ін. [268, С.58].

Крім того, Августин Штефан подав у своїх спогадах загальну характеристику виборчої системи, процес голосування та виборчі актиропції». Зокрема, автор згадує, що «виборча корупція при цих

виборах була неймовірна. Карпато-українські організації чсл. народно-соціалістичної партії (Гагатко, Ед. Бенеш, Клофач), аграрної (Камінський, Розсипал, Швєгла), комуністичної (Мондок, Готтвальд, Сталин), куртяківської (Куртяк, Міклош Козма, Горті), мадярсько-національної партії (Корлат, Міклош Козма, Горті) мали в достатній кількості добре плачених і вивчених агентів, які сотками розбрились в «Підкарпатській Русі», маючи до диспозиції тисячі доларів» [268, С.63].

Там само А. Штефан коротко аналізує партії, які брали участь у виборах до чехословацького парламенту в 1924 році. Загальний огляд обмеженим, але досить чітким. Так, він вказує, що «шість з них належали до «штатотворних – державотворчих» партій і мали «матірну» партію в Празі [268, С.64]. Далі А. Штефан пропонує своє бачення механізму створення централістських політичних організацій, вказує на існування потужної коаліції п'яťох партій, які входили до так званої «всемогучої «п'єтки» [268, С.64].

Окремий розділ Августин Штефан присвятив парламентським партіям. Він має назву «Політичні партії і вибрані послы 16 березня 1924» [268, С.67 – 70]. Автором спогадів названо одинадцять політичних організацій, що діяли в краї. Огляд схематизовано у такій послідовності: назва партії, кандидати, друкований орган (не у всіх – авт.), загальний результат виборів, кількість відданих за партію голосів [268, С.67 – 70].

Отже, книжка спогадів Августина Штефана «За правду і волю» (Книга перша) стала першою спробою в мемуарній літературі простежити деякі аспекти партійного життя в міжвоєнному Закарпатті. І хоча поданого матеріалу досить мало, значення цього видання є великим, оскільки в тій чи іншій мірі доповнює джерельну основу досліджуваної проблеми.

Друга книжка «За правду і волю» А. Штефана побачила світ на початку 80-х років ХХ століття і продовжила серію мемуарної літератури, що стосувалася історії Закарпаття. Щодо політико-партійного життя в 20 – 30-х років, свідком розвитку якого був автор, слід виокремити матеріали, в яких коротко інформується про деякі друковані органи політичних партій, зокрема: «Руська Нива», «Народ», «Вперед», «Земля і Воля» [269, С.183, 186 – 187]. Крім назви періодичного видання та партії А. Штефан подав і склад редакційної колегії.

Окремий розділ у своїх спогадах Августин Штефан присвятив «Чеським партіям». Розмірковуючи з приводу свідомого порушення чехословацькою владою політичних прав закарпатців, пов'язаних із небажанням проводити в краї парламентські вибори, автор подав партійний склад тогочасного чехословацького парламенту [269, 270].

Цінною для дослідження партійного будівництва в краї є розповідь А. Штефана про одні із партійних зборів Руської Хліборобської (Земледільської) Партії, що відбулися в Ужгороді 7 серпня 1920 року [269, 286 – 287]. Автор описав зустріч із А. Волошином, в розмові з яким торкалися партійного життя, подав власні враження із почутого на зборах. Проте, на наш погляд, А. Штефан помилково назвав згадане зібрання установчими зборами партії, оскільки такі відбулися раніше [1, 19, оп.3, спр.33, арк.10]. Зміст спогаду Августина Штефана вказує на те, що це могли бути установчі збори первинного партійного осередку.

Окремі матеріали спогадів містять інформацію про партійну діяльність С.Клочурака [269, С.326 – 327], М. Гулянича [269, С.328]. У книжці подано також одну із передвиборчих листівок 1935 року, виданої членами української фракції Аграрної партії [269, С.330]. Таким чином, із «Книги другій» споминів А. Штефана знаходимо цінні відомості про партійне життя закарпатців, їх участь у політичній боротьбі за власну свободу і політичні права.

Ще одним учасником політичної боротьби закарпатських українців за державотворчу волю був відомий громадсько-політичний і культурний діяч Степан Клочурак. У своїх спогадах «До волі», виданих у США наприкінці 70-х років минулого століття, він акцентував увагу на процесі становлення та розвитку Гуцульської Республіки, визнаним лідером якої був сам [143]. Що ж до досліджуваної проблеми, то на превеликий жаль автор уникнув споминів про подальшу громадсько-політичну діяльність, зокрема у лавах соціал-демократів та аграрників. Про це коротко повідомлено у передмові видання, автором якої виступив Вікентій Шандор [143, С.7 – 8]. Незважаючи на це, цікавою є розповідь Степана Клочурака про знайомство та подальшу співпрацю з одним із партійних соратників Євгеном Пузою, який спочатку працював нотарем у с. Ясіня, а згодом став одним із провідників місцевої партії соціал-демократів [143, С.85 – 88].

Кардинально змінилася ситуація із написанням і виданням мемуарної літератури у часи розбудови незалежної України. Демократизація сучасного суспільно-політичного життя ніби привнесла нового дихання безпосереднім учасникам подій 20 – 30-х років ХХ століття. Мемуаристи зуміли акумулювати великий матеріал і послідовно простежити проблемні аспекти політичного життя краю, що розгоргалися в них на очах.

Зовсім небагато матеріалу, що стосується партійної розбудови міститься у спогадах М. Бажанського «Моя Карпатська Україна» [55]. Тосередивши основну увагу на державотворчих подіях 1938 – 1939 років, автор згадує про зустріч із політико-партійним лідером закарпатських українців, «головою Християнської Партії» Августином Полошином, якого назвав «професійним політиком»: «Керівник народу,

його апостол, який виконує історичне завдання, ставав на очах усіх нас неповторною індивідуальністю того часу» [55, С.17].

Чи не найкращим зразком сучасної мемуарної літератури, яку стосується досліджуваної теми є опублікований двотомник Вікентія Шандора «Спомини» [262, 263]. Цінність даного видання полягає у тому, що автор власні спостереження підкріплює документальними фактами, архівними документами. Зокрема, у першому томі В. Шандор вказує на роботу по утворенню першого автономного уряду, ролі відповідних комісій та делегацій, у тому числі парламентарів (представників різних політичних партій) від Закарпаття [262, С.158 – 159]. Саме політичні проблеми кінця 30-х років минулого століття лягли в основу мемуарної праці відомого громадсько-політичного і культурного діяча краю. Будучи офіційним представником Карпато-Українського уряду в Празі, В. Шандор мав можливість постійно перебувати у вирі багатьох політичних подій тогочасності. Важливим моментом у політичній мозаїці, яку описує автор, були й проблеми життєдіяльності політичних партій та функціонування партійної системи взагалі. Так, В. Шандор на основі знання юридично-правової основи критично підійшов до аналізу законних розпоряджень автономного уряду Августина Волошина, які стосувалися ліквідації багатопартійного життя в краї. Мемуарист вказав на серйозні правові неточності й помилки при оформленні офіційних документів: «щодо правової точності тексту, він не відповідав вимогам Праги» [262, С.265]. До того ж, Вікентій Шандор у книжці пропонує увазі офіційні тексти, яким дає власну оцінку. Ці документи є дуже важливими для вивчення партійної ситуації в Закарпатті наприкінці 30-х років [262, С.266 – 268]. Проте критика автора знаходить і виправдання подібним недоречностям, пов'язаним із вдосконаленням політико-партійної життєдіяльності. В. Шандор із розумінням справи констатує, що «у діях наших інструкцій помітний був брак досвіду як з роботи державних діячів, так і адміністративного апарату, що є властиве кожному народові, який не пройшов належним державним вихованням» [262, С.265]. З останнім міркуванням автора важко не погодитися. Проблеми «розв'язання політичних партій» знаходимо і в інших судженнях мемуариста [262, С.267 – 269].

Є в спогадах і думки з приводу необхідності створення єдиноукраїнської політичної організації. Тому сторення партії УНО Вікентій Шандор сприймає як позитивне і вельми необхідне явище: «Зважаючи на те, що в Карпатській Україні не було власної української політичної партії, на яку можна б спертися, потрібно було її заснувати. Так дійшло до створення Українського Національного Об'єднання – УНО, яке виступило у виборах до Союму Карпатської України як офіційна урядова партія» [262, С.264].

Серйозної уваги приділив В. Шандор темі виборів, виділивши її в окремий розділ – «Вибори до Союму Карпатської України» [262, С.264 – 272]. Автор з притаманним йому аналітико-критичним стилем характеризує проблеми виборчого процесу. Особливо прискіпливо він відноситься до формування кандидатського списку та доцільності включення до нього окремих осіб: «Створювалось враження, що при їх виборі не враховувались політичні й державні вимоги» [262, С.272]. Подано також наслідки голосувань. З іншого боку автор описує відомі йому події не тільки з огляду критики. Важливим є те, що мемуарист визначив значення проведених виборів, та й взагалі тогочасної політико-партійної готовності активістів і простих місцевих жителів до самостійного життя: «Вибори були і наріжним каменем в психології закарпатського населення. Вони укріпили в нім почуття самовпевності, власної сили і права, якого наш народ був позбавлений довгими віками» [262, С.273].

Повертаючись до партійного життя в краї, слід відмітити той факт, що Вікентій Шандор у своїх спогадах з відчуттям суспільної справедливості ставиться до процесу створення однопартійної системи на початку 1939 року. Боляче він реагує на те, що внаслідок неграмотного, з юридичної точки зору, оформлення відповідних документів Закарпаття втратило своїх представників у чехословацькому парламенті [262, С.268 – 269]. Непорозуміння з приводу ліквідації політичних партій в краї, на погляд автора спогадів, виглядало некоректним і по відношенню до прихильників інших політичних сил: «Все це можна було здійснити іншим способом» [262, С.269].

У цілому перший том «Споминів» Вікентія Шандора є цінним доповненням оригінальних джерел з історії еволюції партійного життя наприкінці 30-х років, особливо з погляду фахівця юридично-правових основ дипломатичної документації. Автор подав також детальний огляд життєдіяльності партії УНО, дав оцінку діям окремих партійних діячів тощо [262, С.269 – 270].

Не менш цінні матеріали про політичні партії знаходимо і в другому томі «Споминів» В. Шандора [263]. Зокрема, про проугорську діяльність Автономного Земледільського Союзу автор наводить декілька конкретних свідчень, у тому числі про щорічне фінансування партії Андрія Бродія та місцевих угорських політичних організацій [263, С.39 – 44]. Спогади наводять і невідомі раніше факти, що стосуються відомостосунків окремих партійних діячів та їх участі в процесі розбудови партії УНО [263, С.66 – 68].

Отже, можна із впевненністю говорити, що мемуари одного із активних будівничих Карпато-Української незалежності Вікентія Шандора зробили неабиякий внесок у вивчення даної проблеми і з огляду критичного ставлення до мемуарної літератури взагалі сприяли

розумінню багатьох аспектів тогочасного суспільно-політичного життя Закарпаття.

Крім згаданих видань спогадів, окремі аспекти партійного життя 20 – 30-х років ХХ століття знаходимо і в працях М. Баботи [52], М. Бандусяка [58, 59], О. Барана [60], В. Гренджі-Донського [121], С. Росохи [214], І. Сарвадія [219, 220], Ю. Химинця [250 – 252]. У своїх працях вони частково торкалися політико-партійної градації місцевого населення, більше уваги натомість відводили проблемам становлення Карпатської України кінця 30-х років як незалежної держави. Так, у своїх спогадах Микола Бандусяк вказував і про вступ братів Климпушін до лав партії місцевих соціал-демократів, і про ведення редакційної роботи в друкованому органі «Вперед» цієї ж партії Дмитра Німчука [59, С.12 – 13], а також про власну участь та участь своїх соратників у життєдіяльності партії УНО [58, С.169]. Про «угро-руську орієнтацію» партії АЗС згадує у своїх спогадах О. Баран [60, С.12 – 15]. Про партійних діячів, які потрапили під арешт угорської окупаційної влади в 1939 році, знаходимо відомості в спогадах М. Баботи [52, С.82].

Спогади ще одного відомого громадсько-політичного діяча Закарпаття Юліана Химинця також стосуються в деякій мірі питання партійного життя в краї у 20 – 30-х роках ХХ століття [250]. Так, у праці «Закарпаття – земля Української держави» автор привертає увагу до передвиборчих проблем у краї в 1920 та 1924 років, вказує про участь у згаданих виборах політичних партій [250, С.44 – 47]. Щоправда, ці матеріали він подає із посиланням на мемуарні спроби А. Штефана, що применшує оригінальність їх змісту [268, С.58 – 64]. Так само в цій праці знаходимо інформацію про створення та діяльність партії УНО, підготовку, проведення та наслідки виборів до Союму Карпатської України тощо [250, С.57 – 64]. Поодинокі згадки про партійне життя можна знайти і в інших працях Ю. Химинця [251, С.97; 252, С. 60 – 63, 75 – 78].

Узагальнюючи доробок мемуаристів стосовно досліджуваної проблеми необхідно констатувати, що питання становлення та еволюції політичних партій в Закарпатті у 20 – 30-х років ХХ століття знаходило своє відображення у їхніх спогадах. Об'єктивність їх міркувань та суджень була неоднозначною, подекуди суперечливою. Проте критичний підхід до їх аналізу надає дослідникам можливість визнати позитивний аспект існування мемуаристики як джерела і використовувати в подальшому вивченні тієї чи іншої проблеми.